

VITA MEMORIAE

Юзаф Масьлінскі

Беларусь успамінаў

Увесені

Празь лістападавы вогкі хлюпат крокай
цікаеца да цябе забабонны краявід —
Беларусь успамінаў.

Ізноў гэта

далёкія павевы летуценъняў,
даліны сярэбраныя зелені ды іржы,
дзе язьмін, і зорай вагні, і птушыныя лёты,
і скорае, пералётнае шчасце

дзень у дзень,

ноч уnoch —

галоўная нота.

З пацерамі ѹ дымам кадзільным міналі траўні,
бэзам адцвіла Беларусь.

У гэтym ужо пах аеру ѹ балата,
і босыя пяты на сенакосах,
і тарахценыні вазоў па бульбяньнях,
і тое,

што калі дзень пра сонца раптам забываўся, —
страшны Бог грукаеў па небе грымотамі.

Жняркі — вылі,

галаслі жалейкі,

вечар кусты ѹ дрэвы агнём запалаў,

жабы горла палоскалі, а ўначы

зоры на вецьці расылі,

дый Птушыны Шлях жываплотам расыцьвілым на небе мігціць.

Над местам,

па-над плахтамі мокрых дамоў

гудуць жорны,

жвір і грукат капытоў,

успаміны зыліваюцца потам, бы коні,

карагод чарапу Палярная Зорка вядзе,

а тады, дзіцянё адзіноты,

трапеча ціхі крык, анатэма, скавытаньнем пачатая,

і кроплямі твайго поту зьвініць цішыня,

чарамі працяты стаіш,

занямелую думку ловіш, чытаеш шыфр:

гэта край,

гэта язьміну шантаж,

гэта на крэйдавых шчоках

цалунак нясыцертнаю плямай¹.

Пераклад з польскай Тадара Дубровы

Думаныне адрозніваецца ад думкі, як жыцьцё адрозніваецца ад жыцьця пісу; неразгад жыцьця можа спасцігацца толькі самім жыцьцём, ці то — не разумнай думкаю, а жыўм думанынем...

Мужнасць тае далёкае перароды высяленцаў ня гэтак у іхнае нязломнае стойкасці проці бальшавізму й звышрусізму, чым яны праўна ганарацца, — тут рэч не ў палітыцы, а ў самой беларускай творчасці; нягледзячы на ўсе тагачасныя трагічныя падзеі, беларушчына ня толькі не загінула, але яна пашырыла свае геаграфічныя межы й паглыбіла нашу ідэю, і гэта — найвялікішы подзывіг тых людзей, якія ў самых неспрыяльных умовах духавытваралі нашу Беларусь.

Лявон Вашко²

Мэмуары — memoria — памяць...

Vita memoriae — жыцьцё памяці — успаміны...

Успаміны спадарожнічаючы чалавеку ўсё жыцьцё, на чужыне — тым больш.

Успамінамі пранізана беларуская эміграцыйная літаратура. Яны ўзбагачаюць жывымі фактамі палітычныя й крытычныя артыкулы. Яны натуральныя ў гісторыка-этнографічных нарысах. Яны — неад'емны элемент палемічных зацемак і фэльетонаў. Яны ўпіятаюцца ў тканку навуковых дасьледаваньняў. На іх ґрунтуюцца мастацкія творы. Успамінамі пра адышоўших поўняцца нэкралёгі.

Бяспрэчна важныя працы для кожнага дасьледчыка эміграцыі «Матар’ялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939—1951 гадах»³ і «Матар’ялы да гісторыі беларускага скаўтынгу»⁴ Алеся Вініцкага ў значнай ступені сталіся магчымымі дзяякуючы людзям, якія адгукнуліся на просьбу аўтара і даслалі свае успаміны.

Мэмуарныя съведчаныні аўтара і ягоных карэспандэнтаў складаюць галоўную каштоўнасць дасьледаваньня Юркі Віцьбіча «Антыбальшавіцкія паўстанні і партызанская бараць-

ба на Беларусі»⁵ — пры ўсёй значнасьці й вартасыці выкарыстанных у кнізе іншых гісторыка-літаратурных крыніц. Менавіта ўспаміны ўдзельнікаў барацьбы за незалежнасць сталіся бяс-спрэчнымі дакументамі эпохі замест зынішчаных ці пахаваных ў сутарэннях КГБ архіваў.

Ліставаньне, у прыватнасці, Юркі Віцьбіча з айцом Львом Гарошкам, Ізыдарам Гуткоўскім, Антонам Адамовічам⁶, бага-тае на цікавыя, калярытныя факты, малаведамыя ў Беларусі, — ці не павінна яно стаць у шэрагу ўспамінаў пра літаратурнае жыццё 20—30-х гг. побач з падцэнзурнымі ўспамінамі Янкі Скрыгана, Максіма Лужаніна, Сяргея Грахоўскага? А ягонае ліставаньне з яп. Васілем (Уладзімерам Тамашчыкам), С. Шнэ-кам⁷ ці лісты Вольгі Таполі да Віцьбіча⁸ ёсьць унікальнаю інфармацыяй пра нутраны съвет і побыт у лягерох ДП, на са-мых пачатках эміграцыі.

Самыя цікавыя й каштоўныя старонкі кнігі Яна Пятроўска-га з амаль барочным назовам «Тарас Сайка, ініцыятар і галоўны фінансавы ахвярадаўца на рэч перакладу й друку Бібліі на літоўскай мове»⁹ менавіта мэмуарныя, а не дасыледніцкія.

Яскрава выяўлены аўтабіографізм уласцівірами раманам Кас-туса Акулы «Змагарныя дарогі», Масея Сяднёва «Раман Кар-зюк», Алеся Змагара «Случчына ў вагні», Міхася Кавыля «Із агню ды ў польмі», аповесіямі і апавяданьнямі Аляксандры Саковіч, паземе Уладзімера Клішэвіча «Васіль Каліна».

Цяжка правесіці мяжу паміж героям і аўтарам у рамане Уладзімера Глыбіннага «Вялікія дарогі», і, верагодна, мае слушнасць Ч. Будзька, съцвярджаючы, што калі б аўтар не імкнуўся ўціснуць перажытая ў рамкі рамана, атрымаліся б успаміны, значна больш каштоўныя за раман.

У аўтабіографічнай мастацкай прозе замена імя аўтара на імя героя аўтаматычна пераводзіць твор у іншую катэгорию й пазбаўляе права разглядаць твор як мэмуарны, хоць, у прынцыпе, нельга не пагадзіцца з назіраньнем Яна Чыквіна, што «камаль усе, зь невялікімі вынікткамі, празаічныя творы беларускіх эміграцыйных пісьменнікаў зводзяцца да ўспамінаў і дзённікаў, словам, да жанру аўтабіографічнага або парадаку-мэнтальнага»¹⁰.

Дэталі асабістых успамінаў пісьменнікаў, уплеценыя ў ма-стацка-публістычныя нарысы¹¹, набліжаюць чытача да падзеяў гістарычнай важнасці, робяць яго саўдзельнікам аўтараў адкрыццяў.

Шматлікія экспкурсы ў «скарбонку памяці» пашыраюць межы літаратуразнаўчых дасыледаваньняў Антона Адамовіча, узба-

гачаюць іх. Так, менавіта ўспаміны дазваляюць Антону Ада-мовічу ня толькі паказаць разьвіцьцё творчасці Алеся Салаўя, вызначыць асаблівасці ягонага майстэрства, але і акрэсліць жыццёвую вытокі пээтавай сілы й слабасці¹².

Ужо з пералічанага бачна, што ўспаміны ва ўсіх названых тэкстах — ня другаснае, не мэханічна прыўнесенае, а, наадварот, часам вызначальнае.

Такім чынам, можна сказаць, што «мэмуарнасць» уласцівівая практична кожнаму жанру беларускай эміграцыйнай літа-ратуры. Таму, прыступаючы да агляду эміграцыйных мэмуараў, неабходна, у першую чаргу, асэнсаваць і акрэсліць сам паня-так (тэрмін) «мэмуарная літаратура».

Мэмуарнымі будзем уважаць тэксты, якія маюць на мэце ўзнаваць, удакладніць на аснове ўспамінаў падзеі, зъявы, учынкі й характары пэўных асоб; тэксты (да іх залічым ліставаньне, прамовы, успаміны й г. д.), у якіх «мэмуарнасць» — не дадатковы, а галоўны элемэнт зъместу.

Пры такім разуменіні «мэмуарнасці» зь ліку мэмуарных тэкстаў выпадаюць дзёньнікі. І гэта зразумела, бо дзёньнікі фіксуюць, як правіла, дзень сёняняшні і ў часе напісаныя ня маюць мэмуарнага характару. Але з дыстанцыі часу, праз гады, дзёньнік усё больш набліжаецца да ўспамінаў і нарэшце зліваеца зь імі: храналягічныя запісы падзеяў мінулага, зробленыя навочным съведкам у той час, калі яны адбываліся, практична не адрозніваюцца ад аналягічных запісаў, узноўленых у памяці відавочніка праз гады.

Мэта гэтай працы, якая, можна спадзявацца, зъявіцца пры-ступкаю да наступных дасыледаваньняў, съціплая — даць агляд мэмуараў беларускіх эмігрантаў, увесці ў науковы ўжытак тყя зь іх, што да гэтага часу заставаліся невядомымі, заклесці асно-вы бібліяграфіі й біябібліяграфії беларускай эміграцыйнай мэ-муарыстыкі.

Складанасць у вывучэнні беларускіх эміграцыйных мэму-араў тая, што асноўная частка іх маладаступная, бо выдадзены былі яны вельмі нязначнымі накладамі, акрамя таго, друкаваныя выданыні на эміграцыі раскіданыя й сабраць іх цяжка.

Толькі параўнальная невялікай часткай эміграцыйных мэму-араў перавыдадзена ў Беларусі ў зборніках¹³, часапісах¹⁴, вый-шла асобнымі выданынімі¹⁵ і ўжо нават сталася тэмаю й зъме-стам навуковых дасыледаваньняў¹⁶, трывала ўвайшла ў агуль-набеларускі культурніцкі набытак¹⁷. Асобныя ўспаміны, напіса-ныя па-за межамі Беларусі, упершыню сталі даступнымі чыта-

чу, дзякуючы віленскім выданыям¹⁸. Ёсьць і яшчэ адна, вельмі значная, частка беларускіх эміграцыйных мэмуараў, гэта — рукапісы, вядомыя нават спэцыялістам толькі ў вынітках ці аднымі назовамі.

Мэмуары — самы суб'ектыўны род літаратуры. Адна й тая ж падзея, адны й тыя ж асобы, іхныя ўчынкі, іхная роля ў грамадzkім жыцці па-рознаму асьвятляюцца і ацэнываюцца съведкамі. На гэта ўплывае і асабістая пазыцыя аўтара, і групавыя інтарэсы, і асаблівасці людзкой памяці. Але, магчыма, галоўным тут зьяўляецца актыўнасць памяці, яе здолнасць творча пераўтвараць, рабіць адбор, ссоўваць перспектывы. Мінулае ва ўспамінах азорана съяўтлом сёньняшняга, гэта значыць, таго часу, калі мэмуарыст узяў у рукі асадку й стаў запісваць свае ўспаміны. Мы можам убачыць мінулае ѹспасцігнуць яго толькі вачыма сёньняшняга. Мабыць, меў рацыю амэрыканскі дасьледчык Рой Паскаль, калі пісаў: «Аўтабіяграфія — заўсёды ўзаемадзеяньне, пагадненне паміж мінулым і сёньняшнім; яна, безумоўна, мае большае значанье для разумення сёньняшняга, чым для адраджэння мінулага»¹⁹.

Часта мэмуарыст згадвае, што штуршком да напісаныя ўспамінаў зъявіліся падказкі, просьбы сяброў, родных, аднадумцаў. Мінулае ва ўспамінах — гэта не памерлае мінулае, яно ў пэўным сэнсе жыве ў сёньня. Толькі дзякуючы мэмуарам праступае праз смугу часу канкрэтная карціна мінулага, застаюцца ў гістарычнай памяці постаці людзей зь іхнай непаўторнай адметнасцю. Больш таго, часта толькі ў мэмуарах знаходзім звесткі пра невядомыя ці малавядомыя падзеі, пра забытых дзеячаў і зробленае імі для Бацькаўшчыны.

Менавіта таму, чым больш успамінаў пра той ці іншы факт, тым больш рознабакова, дакладна, аб'ёмна й разнастайна паўстане мінулае, тым больш аб'ектыўна можна будзе рэканструяваць праўдзвіную карціну.

Стваральнікі мэмуараў бачылі сваю задачу ў тым, каб перадаць нашчадкам навочныя съведчаныні ўдзельнікаў тых падзеяў, пра якія наступныя пакаленыні могуць і не даведацца, захаваць то, што, на іхную думку, сталася вызначальным у гісторыі Беларусі, зафіксаваць моманты хуткаімклівага жыцця.

Васіль Рагуля: «Шмат хто зь беларусаў другога пакаленьня, асабліва з савецкай часткі Беларусі, мала абзnaёмлены з гэтым пэрыядам жыцця беларусаў пад Польшчай. Уступаючы іх настылівым просьбам, пасыля доўгіх ваганьняў, я наважыў пасыяціць вольны цяпер у мяне час на тое, каб аб'ектыўна й добра-

сумленна асьвятліць перад сучасным пакаленьнем працу Беларускага Пасольскага Клубу й тагачасных палітычных дзеячаў, а таксама й настроі нашага народу»²⁰.

Яўхім Кіпель: «Этапы, съледзства... І сам у сябе пытаесць: ці варта пра тое ўспамінаць, ці варта цвяліць незагойнае? І тут жа сам сабе адказваеш: і варта, і патрэбна, і гэта твой абавязак перадаць нашчадкам пра тое народагубства, якое адбылося на аднай шостай зямнені кулі на нашых вачах, і пра зыдзекі, якія давялося нам, беларусам, у гэтым стагодзьдзі перажываць»²¹.

Баляслаў Грабінскі: «Адна з мэтаў маіх успамінаў — гэта апісаныне жыцця паўночнае Сакольшчыны з часоў, калі я жыў там у маіх маладых гадох. Хачу аставіць съведчаныне аб беларускасці гэтае прасторы, каторая цяпер, падпаўшы пад польскую акупацию, шпаркім ходам палянізуецца, асабліва тыя аколіцы, дзе выключна каталіцкае насельніцтва. Зъмяняючыся толькі мова й пераконаныні, але і ўсе аспекты жыцця, як у духовай, так і ў матэрыяльнай культуры»²².

Ян Пятроўскі: «Якое ўсё тут дзіўнае, зусім не падобнае да таго, што пакінуў я там, на Бычковай вуліцы. А ўсё, знайдзенае тутака, неабхідным ёсьць для майго духовага й народнага жыцця. І я ня толькі для мяне — для ўсіх, калі мы маем асалець, як усе. Я ня бачу нічога іншага, што можна было б супрацьставіць, пераконваючы падобнаму пагляду»²³.

Вітаўт Кіпель: «8-га верасьня 1996 году. Ня раз даводзіща чуць, што пара ўзяцца ў за ўспаміны! Зора мне аб гэтым сказала ўпершыню бадай ці не дзясятак гадоў таму назад, г. зн. у 80-х гадох! Магчыма, што яно то й так, узяўшы пад увагу храналягічны век. Але, на жаль ці на шчасце, чалавек (я!) ня чуеца старым, каб пісаць успаміны. Настрой яшчэ такі, што хоцяча быць удзельнікам жыццёвага руху, а не сузіральнікам. Ходам думак, на мой пагляд, я яшчэ да 69-ці не дайшоў! Але дзеля «кволасці памяці» варта тое-сёе прыпомніць.

Кожны чалавек, або, як сказаў бы Ант. Адамовіч, кожная асoba ўважае, што ягоны жыццёвы шлях — асаблівы, унікальны. У пэўнай меры яно так, бо кожны чалавек, кожная асoba перажывае за сваё жыццё нешта асаблівае, толькі яму дадзенае зь ягонымі эмоцыямі, успрыманынем. Таму кожныя ўспаміны — зусім не «пэрфэктыўны» дакумент, аднак маюць у сабе нешта адзінае — гэтае асобе ўласцівае. У кожнага свая дарога ад мэтрыкі да нэкралёгу.

Найперш крыху агульных разважаньняў.

На мяім жыццёвым шляху я акрэсліваю некалькі выразных пэрыядоў. Пэрыяд дзеяцтва-юнацтва, г. зн. ад часу, калі

памятаю нейкія падзеі, асэнсоўваю, і да 1941 году. 1941 год, безь ніякага сумнёву, пераходны, бо пачалася вайна — для майго пакалення незабытая дата 22 чэрвеня, а па-другое, 3-га кастрычніка 1941 г. я папаў у іншы съвет — съвет Захаду, хоць у той час гэты Захад у абліччы нацыстоўскага жаўнера нічым не адразыніваўся ад усходняга савецкага. Безсумнеўна, той заходні немец-фашист тады быў страшнейшы за «нашага» (хоць «нашым» савецкае я ніколі не ўважаў!) савецкага чырвонаармейца. Такім парадкам першы этап майго жыццярысу — гэта Менск 1927 — Арол 1941 з рознымі прыпынкамі на гэтым хранялігічным адрезку часу.

Другі этап — гэта гады вайны, 1941—1945. Гады выразна асабныя, халодныя, страшныя, якія, не памылося, калі скажу, зь юнакоў і юначак зрабілі загартаваных дарослых, а для мяне асабіста сталіся пачаткам новае філязофіі, новага пагляду на жыццё — усё праз прызму беларуса-незалежніка. І перад вайною беларускасць была краевугольным паглядам у майм тады дзіцячым съветаглядзе: я цікавіўся, хто з выдатных футбалістў быў беларусам, зьбіраў маркі з тэмаю БССР, сачыў, калі ў Маскве адбываліся розныя беларускія «дэкады» ды ведаў, што ѹ кола блізкіх сяброў сям'і было беларускім — беларусаў нейкіх іншых, ня толькі «пашпартных». І тым ня менш, я нічога ня ведаў пра беларускую гісторыю, дзяржаву. Гэтыя веды, а зь імі й беларускі дзяржаўніцкі пагляд, я скрышталізаваў у беларускай школе ў часе вайны ў 1942—1944 гг.

Пэрыяд трэці — гэта эміграцыя. Ад 1944-га. З рознымі этапамі: Нямеччына, Бэльгія (ці наагул — Заходняя Эўропа), ЗША, Канада — Амэрыка Паўночная.

І пэрыяд апошні, з 1991 году — разам зь Беларусью.

Чым гэтыя успаміны вырозніваліся між іншымі? Гэта тое, што я ад калыскі — літаральна — на ўсё глядзеў зь беларускага гледзішча. Я шукаў прысутнасці беларусаў усюды, я ўсюды заўважаў беларускасць, мне хацелася, каб беларускасць усюды была адзначаная. І я рабіў, што мог, каб яе адзначыць! Я перажываў, калі яе не заўважалі, а яна была. Тым розніца маіх успамінаў — што яны ад пачатку да канца — погляд беларускае душы. Я жыў ўсё жыццё Беларусью.

Магчыма, гэтыя накіды лепш не называць успамінамі, а беларускім эпізодамі на жыццёвым шляху. Выглядзе так: жыццёй йдзе — сям'я на гэтым шляху стаіць на першым месцы. А затым ідзе «беларуская справа» — контакты з беларусамі, зь Беларусью.

Што рабіла «нацыянальна съведамым»?

Сям'я — адназначна.

Асяродзьдзе — 1941—1945 гг.

Эміграцыя — толькі зь беларусамі!»²⁴.

У аўтараў успамінаў звычайна адсутнічае пачуцьцё мэсіянства, сваёй выключнасці ў беларускім руху. Як сказаў Барыс Рагуля, «я хачу пазыбегнуць памылак іншых, што ў сваіх успамінах рассказываюць пра мінулае так, быццам бы яны, аўтары успамінаў, вызначалі ход падзеяў. Я перакананы, што калі б не было мяне, нехта іншы выканаў бы маю ролю. Магчыма, у іншай форме, але канчатковы вынік быў бы той самы»²⁵.

Трэба зазначыць, што часамі нададзеная нам звонку й прызнаная намі самімі беларуская сціпласць, якая сталася ўжо традыцыйнай у характеристыцы беларуса, адигрывае далёка на лепшую ролю: шмат хто з дзяячаў эміграцыі й сёньня лічыць нявартым шырокай увагі грамадзкасці свой уласны досьвед, свой жыццярэй, а праз гэта й не бярэцца за напісаныне мэмуараў. Адзін з выпадкаў, калі ўсё ж настойлівасць, упартасць сваякоў і блізкіх дасягнулі мэты і успаміны былі напісаныя, — выпадак зь Львом Акіншэвічам. Але й тут ён, нават пачаўшы пісаць, не перастае сумнявацца ў вартаснасці сваёй працы: «Мушу сказаць, што навагу напісаць успаміны я прыняў не безь некаторых хістаныні ды крыху пад націскам. Я й цяпер ня пэўны, ці мае успаміны маюць вартасць, бо ж я не належу да людзей, якія «робяцца» гісторыю, да правадыроў і дзяячаў, што прысьвяцілі сваё жыццё, каб дасягнуць пэўную мэту, ды апісваюць свой шлях да гэтае мэты»²⁶.

Мэмуары, створаныя на эміграцыі, — гэта вялікі й пакуль што амаль не крануты дасылчыкамі цалік у беларускай гісторыі, літаратуры, этнографіі, культуры. Цалік, які захоўвае звесткі пра невядомыя альбо малавядомыя на Бацькаўшчыне падзеі, рухі, арганізацыі, дзейнасць пэўных асоб і вымагае новага пагляду на гісторыю. Як слушна заўважыў Вітаўт Кіпель, гаворачы пра спэцыфіку літаратуры на выгнаныні, «эмігранцкі пэрыядычны друк выдрукаваў вельмі шмат матэрыялаў і для Мартыралёгу Беларусі: дзясяткі прозывішчаў і мясцовасцяў, пацярпелых ад раскулачання, сотні успамінаў аб розных канцлягерах, малаведамыя здарэнні на вёсках — супраціў русыфікацыі, саветызацыі — адлюстраваны, пры гэтым найчасціцей навочнымі съведкамі тых падзеяў і здарэнняў. На мой пагляд, эмігранцкі друк — выдатная крыніца рэгістрацыі Мартыралёгу Беларусі. Таксама варта адзначыць, што падзеі Другой су-

съветнай вайны, як на Беларусі, гэтак і на баку аліятаў, за- съведчаныя на эміграцыі. Прыкладам такі факт: у бітве пры горадзе Арнэме ў Галянды ў 1944 годзе першыя парашутысты з брытанскага боку былі беларусы. Удзельнік тых баёў пры Арнэме Васіль Дурэйка падзеі апісаў. Альбо апісаныне баёў пры Монтэ-Касіна, дэтальна выкладзене Пётрам Сычому²⁷.

Сапраўды, калі ўзяць толькі падзеі Другой сусъветнай вайны, то бачна, што яны дастаткова шырака асьветлены ў беларускіх савецкіх мэмуарах, але ёсьць яшчэ іншыя пагляды на гэтых ж падзеях, таксама пісьмова засъведчаныя, — пагляды і тых, каго называюць калябарантамі, і тых, хто змагаўся ў арміях аліятаў, у атрадах французскіх макі, і тых беларускіх нацыяналістах, што праста рабілі беларускую справу й не далучаліся ні да аднаго з лягерай.

Менавіта пра гэта ўжо ў першым нумары свайго часопісу «Зважай» пісаў Кастусь Акула: «Што цікавага памятаеца з апошняе вайны? Дзе б вы ні былі — на акупаванай двума ворагамі бацькаўшчыне ў вайсковым мундзіры ці ў цывільным, змагаліся ў катарай хаўрусьніцкай арміі, — напэўна, былі съедкамі выпадкаў, пра якія вартца напісаць, а можа, і напісаное выдаць. А калі ж вам здаецца, што вартаснага ня маецце, дык, пэўна, ёсьць у вас сябры ці знаёмыя, якія штосьці могуць прыгадаць».

У беларускай паваеннай нацыянальнай літаратуры, за мальнымі вынікткамі, дарэмана шукаць будзеце дакумэнтальнай літаратуры, якая б дала чытачу вобраз беларускага збройнага змагання супраць акупантаў на бацькаўшчыне, зьдзекаў і з'верстваў бальшавіцкіх партызанаў і немцаў у адносінах да нашага цывільнага насельніцтва, дзеянасьці гэтак званай польскай Арміі Краёўай (асабліва Лідчына і іншыя сумежныя раёны) або ўдзелу беларусаў у хаўрусьніцкіх арміях. Трэба згадзіцца, што гэта недапушчальны прабел.

Ёсьць жа між нас вялікая колькасць жывых съведкаў важных гістарычных падзеяў, што чулі й бачылі ды самі бралі ўдзел у змаганыні на шматлікіх фронтах. Шматлікія зь іх носяць у памяці скарбы-ўспаміны, што могуць быць вельмі карыснымі для гісторыкай гэнага трагічнага для Беларусі пэрыяду.

Каб уявіць вартасць запісаных, апрацаваных і выданых успамінаў з часоў вайны, глянема ў іншы бок.

Калініяльная маскоўская акупацыйная дзейнікі на нашай бацькаўшчыне прысьвяцілі шмат сілаў і матэрыяльных сродкаў пераважна на гэтак званую дакумэнтальную («роднапартыйную») літаратуру, каб паказаць нашу Беларусь як краіну

бальшавіцкіх партызанаў, на сто працэнтаў ляяльную Москву, што пралівала рэкі крыві, каб вярнуць зыненавіджаны савецкі лад, уключна з ваяўнічымі бязбожнікамі, канцлягерамі съмерці, праклятымі кагэбэшнікамі й сталінскімі прыгоннымі калгасамі, русыфікацыяй, духовай галечай і шматлікім іншымі маскоўскімі «благамі».

Трэба прызнаць, што маскоўская «роднапартыйцы» пры помочы бэсэсэрскіх паўзунуў змаглі паказаць ваенную Беларусь у такім агідна-крытычным съятле, што непаінфармаваному чужынцу або нават і нашай моладзі, што на эміграцыі вырасла, і ў галаву нават ня прыйдзе думка, што Беларусь не была абсалютна паслушная маскоўска-бальшавіцкай пачвары.

А дзе праўдзіва адлюстраванье падзеяў? Яго няма. І ў гэтым наша вялікая й непрабачальная віна. Ці мы й далей можам пакінуць гэтую дзялянку без увагі? Безумоўна, што не. Мусім выкананы свой абавязак перад нашчадкамі й неадкладна ўзяцца за працу»²⁸.

Кастусь Акула меў рацыю. У 1957 годзе ў Лёндане выйшла кніга ведамага ангельскага пісьменьніка Энтані Рычардсана «Няма дзе пакласці сваю галаву»²⁹, у прадмове да якой доктар Отта Гейлбрун адзначаў, што пра беларускіх партызанаў напісаны багата працаў, а вось антыпартизанскае змаганыне амаль што не знайшло свайго адлюстраванья ў літаратуры, і кніга Рычардсана запаўняе гэты прабел³⁰. Пра што кніга і якое яна мае дачыненіне да беларускіх мэмуараў, тлумачыць ва ўступным слове аўтар.

Гісторыя, што лягла ў аснову кнігі, адбылася на самрэч. Э. Рычардсан сустрэў яе героя, Сашу Нёмана (Sasha Nioman), які жыву на той час у Брайтане зь сям'ёй і працаўаў на заводзе, дзякуючы свайму сябру-драматургу, што палічыў гісторыю Сашы вартай запісу з тым, каб пазней яна сталася сцэнарам фільму.

Сашу было шаснаццаць гадоў, калі ягонага брата Міколу партызаны прымусілі пайсьці ў лясы. Сам ён, ратуючы сваю сям'ю, запісаўся ў 34-ы батальён мясцовай паліцыі, які ўзначальвалі афіцэры вэрмахту. Э. Рычардсан апісвае барацьбу з партызанамі, калі кожны рэйд у лясы мог паставіць перад выбарам — забіць брата ці загінуць самому, вынішчэнне вёсак савецкімі войскамі, съмерць шасыціці бязбройных жыхароў — толькі адзінкам пашчасыціла выратавацца. Саша ўцякае ў Францыю, дзе паступае ў антытэрарыстычны атрад. Яго вяртаюць на фронт, але там ён затрымліваецца нядоўга: неўзабаве

афіцеры атраду дызэртуюць, і Саша йдзе да амэрыканцаў, каб скласыці зброю. Называючы сябе палякам, атрымлівае дазвол стацы жаўнерам польскай арміі, трапляе ў Італію, дзе змагаецца ў шерагах брытанскіх войск.

Э. Рычардсан съцвярджае, што ў кнізе зъмененая толькі імя Сашы ды назва ягонай роднай вёскі, усё ж астатняе — запіс успамінаў беларускага героя.

Посыпех книгі, шокавае ўражанье ад бэлетрызаваных успамінаў, безумоўна, съведчылі на толькі пра няведеніе на Захадзе сапраўднага стану рэчаў у Беларусі, негазэтнай гісторыі монстра — Савецкага Саюзу, але й пра магутны, нерэалізаваны патэнцыял беларускай мэмуарыстыкі.

Храналягічна мэмуары беларускіх эмігрантаў ахопліваюць прамежак часу ад пачатку й да 90-х гадоў XX стагодзьдзя.

Сярод эмігрантаў, што пакінулі бацькаўшчыну пасля Другой сусьветнай вайны, было мала тых, якія бралі ўдзел у беларускім руху да Першай сусьветнай вайны. З гэткіх на эміграцыі апынуліся Васіль Шчорс, Мікола Шыла, Эдвард Будзька, Радаслаў Астроўскі, Васіль Рагуля, Янка Станкевіч. І паколькі сярэдні ўзрост паваенай эміграцыі быў адносна малады, успаміны, прысьвеченныя дарэвалюцыйным падзеям, беларускаму жыццю таго часу адзінкавыя³¹.

Аўтары большасці мэмуараў імкнуліся апісаць увесь свой жыццёвы шлях, а таму многія ўспаміны бяруць свой пачатак на Беларусі, а заканчваюцца ў краінах Амэрыкі, Аўстраліі, Эўропы, узнаўляючы, такім чынам, значны пэрыяд беларускай гісторыі. Да такіх належачь мэмуары Леаніда Галіка, Яна Пятроўскага, Кастусі Мерляка, Яўхіма Кіпеля, Юры Весялкоўскага.

Іншыя аўтары абмяжоўваюць свае ўспаміны пэўным акрэсам часу. Так, Уладзімер Дудзіцкі³² стварае мастацкі аповед пра зынічнайне беларускай інтэлігенцыі, пра зынечалавечанье асобы ў савецкіх турмах і канцлягерах. Вінцэнт Жук-Грышкевіч³³ занатоўвае, як ён сам гаворыць, «пяць абрэзкоў успамінаў — адзін зь Першага Ўсебеларускага Кантрэсу й чатыры зь сувятыканья 25 Сакавіка ў розных часох, розных мясцох і abstavінах». Масей Сяднёў³⁴ апісвае Беласток у часе вайны. Успаміны Пётры Сычы³⁵ — пра адзін з эпізодаў Другой сусьветнай вайны³⁶. Барыс Рагуля³⁷ расказвае пра шляхі беларускай моладзі на эміграцыі, пра беларускае студэнцтва на чужыні.

Ёсьць і мэмуары эмігрантаў, якія пакінулі бацькаўшчыну ў раннім узросце і якім давялося ўбачыць яе зноў у сталым веку. Гэта, напрыклад, книга «Што я бачыў у Савецкай Расіі» Менскага Мужыка³⁸, аўтар якой, даўні жыхар Амэрыкі, выбраўся

турыстам на бацькаўшчыну і апісаў пазней свой побыт там: «Летась я здолеў зьдзейсніць сваё даўніе жаданіе — адведаць радзіму, якую я пакінуў у 1913 годзе, калі мне было толькі 18 год»³⁹.

Усьведамленыне эмігрантамі важнасці архіваў і мэмуараў выявілася даволі рана. Яшчэ ў перадваенным часе ў Празе Васіль Русак, апрацоўваючы зборнік песняў, пісаў: «Зборнік гэны ўложаны выпадкова. Паміма песень і народных танцаў агульнадаступных і аўтараў вядомых, увайшлі матэрыялы зусім малавядомых аўтараў. Матэрыялы рукапісныя назывіralіся ў Беларускіх загранічных архівах, за якімі ў пакідающа правы аўтарскія»⁴⁰.

Ужо ў 1943—44 гадох берлінскія газэты «Раніца», «Беларускі Работнік» друкавалі ўспаміны Уладзімера Клішэвіча, Канстанціна Езавітава, Уладзімера Дудзіцкага⁴¹. У 1960 годзе ў артыкуле «Захоўвайма памяць аб мінуўшчыне» Станіслав Станкевіч зазначаў: «Падзеі ў людзі нашага нацыянальнага руху недалёкай нават мінуўшчыны хутка адыходзяць у небыццё, і весткі аб іх бываюць страчанымі для наступных пакаленінь. Пісаныя дакумэнты й матэрыялы, якія звычайна з'яўляюцца найлепшымі жароламі з'вестак аб мінуўшчыне або загінулі ў часы ваеннае завірухі, або зынішчаныя ў працэсе савецкага тэрапуры, а жывыя съведкі падзеяў, якія шмат што захавалі ў сваёй памяці, адзін за адным пакідаюць нашыя рады. Таму ў інтарэсе нашай агульной справы ляжыць на кожным з нас ававязак замацаваць на пісьме ў пажадана ў друку ўсё тое, што яму ведама із собскага ўдзелу або назірання аў людзях, выпадках і abstavінах, якія могуць мець незвычайна вялікую цену для будучай гісторыі»⁴². Ён жа з'яўляўт аўтага ўвагу й на разнастайнасць мэмуарных формаў: «Ведаем, што галоўным жаролам гісторыі з'яўляюцца дакумэнты й матэрыялы тагачаснасці, што пераходзяць у архівах, музеях ды бібліятэках. Але, апрача іх, вельмі важным дапаўнільным жаролам з'яўляюцца справаздачы, запіскі, дзённікі і ўспаміны сучаснікаў»⁴³.

Багацьце мэмуарных формаў надзвычай разнастайнае, адметны аўтарскі падыход да распрацоўкі тэмы яшчэ больш пашырае іхнью разнастайнасць. Менавіта таму «і тэарэтычна, і эмпірычна аўтабіяграфія (г. зн. мэмуары⁴⁴ — Л. Ю.) цяжка паддаецца агульнаму азначэнню; кожны канкрэтны выпадак з'яўляецца выключэннем з агульнага правіла»⁴⁵. Такая асаблівасць мэмуараў тлумачыцца тым, што ўнутраная форма іх практична поўнасцю свабодная, яна ня мае ўстойлівых канонаў,

залежыць ад волі аўтара й звычайна падпарадкуеца толькі капрызам памяці. У мэмуарах аповед можа ісьці павольна, са шматлікімі зігзагамі адступленняў, праваламі замоўчвання.

Калі Мікола Вольны (Панькоў) наважыўся пісаць кнігу ўспаміну пра Кастуся Езавітава, ён звязрнуўся па дапамогу й парады да Часлава Будзькі, які адпісаў яму вялікі ліст⁴⁶. Ліст, сапрэуды, даволі доўгі, але варта прывесыць яго цалкам: «Пачнем ад кніжкі. На маю думку, у нас замала пішацца кніжак, галоўна з увагі на тое, што кніжку мы ўяўляем у клясычных формах. Калі аповесыць, напрыклад, дык гэта мае быць такая аповесыць, як іншыя пішуць. А дзеля таго, што мы сабе не давяраем, баймося правалу, дык і не турбуемся пісаць аповесыцяў. (А калі нехта й прафесія, дык слаба выходзіць.) Магчыма, што тут віной сацыяльнае паходжанне нашай інтэлігенцыі. Мужыцкая інтэлігенцыя, як ведама, хварэ на «ўнтэрмэнства» й байцца, каб нехта зе не съмяяўся. А калі нехта нечага байцца, дык найлепшым выхадам зъяўляецца — сядзець ціха й ня рыпацца.

Возьмем такога М. Ваньковіча⁴⁷. Клясычных аповесыцяў ён пісаць ня ўмее, і калі б ён быў мужыцкім сынам, ён, можа, і не адважыўся б лезьці ў літаратуру. Але дзеля таго, што ён шляхціч, ён плюе на крытыку й піша так, як хоча і як умее. І сягоньня ён ужо такі слайны, што й крытыкі не адважваюцца на яго нападаць, а толькі ківаюць галовамі й дзвівацца, якім чынам ён у пісьменьнікі выбіўся.

Або возьмем другога нашага шляхціча М. Паўлікоўскага⁴⁸ (кузына Мацкевіча). Сёлета ў Лёндане выйдзе ягоная кніжка — аповесыць тым арыгінальная, што зусім безь сюжэту. Няма ніякай завязкі, акцыі й таму падобнага. А чытаецца яна вельмі добра, бо ён апісаў толькі тое, што бачыў у маладосыці (пад Менскам), і, пішучы, дбаў толькі аб праўдзе, а не аб літаратурных канонах.

І калі мы так прастудыюем творчасыць нашай шляхты ня толькі ў XX стагодзьдзі, але і ў XIX, дык пабачым, што яны ўсё маюць паміж сабой нешта супольнае, а гэта будзе якраз агульнае плявацельнае адношаньне да літаратурных канонаў. Яны стварылі свой літаратурны канон — пішы так, як пішацца. Літаратурная крытыка гэтых літаратурных жанрів назвала з польскага боку «гавэнда», а з расейскага, здаецца, сказ.

На маю думку (мусіць, іншага выхаду пакуль няма), нам трэба было б ня столькі аглядацца на заходнезўрапейскія ўзоры, колькі на нашыя радзімыя — шляхоцкія. Пісаць так, як яны пісалі й пішуць, а гэта значыць — не ўціскаць думак у нейкія

шаблонныя формы, а забыцца аб форме й думаць толькі, каб думка свабодна шыбала, выкінуць усякія жанры на съметнік, бо гэтыя жанры дэфармуюць думкі й не дазваляюць забурлець нашай маладой літаратуры. (Вы чыталі раман Сядуры?⁴⁹ — друкаваўся кускамі — гэта ж нуда. А калі б ён не трymаўся клясычных рамак, можа, нешта й выйшла б цікавага...).

Ваньковічава галава, напэуна, ня менш умэблёвана за Вашу, але калі б Ваньковіч ведаў тое, што Вы ведаеце, ён ужо напісаў бы з гэтага дзесяць кніжак. А Вы зусім магчыма (і ці толькі Вы?) можаце з усімі сваімі ведамі затануць у Пінскіх болатах, як прарочыў латыскі Ваш прыяцель, бо вы й мы ўсе загіпнаты-заняты літаратурнымі канонамі.

У Канадзе ёсьць пісьменьнік Сівая Сава⁵⁰, мне ён спадабаўся тым, што ён на літаратурныя каноны пляваў з вышэйшага паверху, як нашыя шляхцюкі. Яго цікавіла толькі адно — Канадыйская пушча, хараство яе й таямнічасыць, і пісаў ён свае кніжкі на экспарт, каб прыцягнуць турыстаў у Канаду. Кніжкі ягоныя перакладаліся на розныя мовы, я чытаў яго зь вялікім зацікаўленнем у польскай мове. Чытаў і думай: такая дрэнь дзясяткі кніжак піша, а мае ў руцэ толькі дзівье карты — бабры й ласія якога. А мы паходзім з краіны (ёсьць на съвеце краіна адна), дзе кожная реч надаецца для літаратурнай апрацоўкі, толькі трэба ўмець глянуць літаратурнымі вачымі, а хто ня ўмее глянуць, мог бы ў нашых шляхцюкоў павучыцца. (Перадваенная кнішка Язэпа Мацкевіча⁵¹ аб беларускай экзотыцы «Бунт ройстаў» ужо давала пасмакаваць, што можна было б зрабіць у гэтай галіне, каб упорыста за гэта ўзяцца. Ужо сам назоў «ройсты» геніяльна прыдуманы для тытулу, як сымбалъ Беларусі — трава, якая гнецца, а ня ломіцца, як і Беларусь, празь якую праходзілі розныя навалы з усходу й заходу, а яна й далей зелянеше, як і зелянела.) (Гэтыя «ройсты» Мацкевіча нагадваюць, між іншым, «шыпшыну» Дубоўкі.)

Калі ідзе аб літаратурных формах, мне ўспомніўся яшчэ прыклад з М. Горкім⁵². Калі памёр ягоны прыяцель Л. Андрэеў⁵³, Горкі, не чакаючы, пакуль сюжэт выльеца ў нейкія формы, напісаў успаміны пра Андрэева бяз формы. Пісаў так, як пісалася, як набягалі думкі, без увагі на храналёгію ці іншую філязофію. Помню, мне якраз спадабалася гэтая хаатычнасць у пісаныні, але за гэтым хаосам думак і фактаў дамінавала праўда аб ягоным прыяцелі. І гэта найбольш цанілася, бо вылізаная й прычесаная праўда ня мае подыху аўтэнтычнасці. Падстрыжаны ангельскі парк — реч прыгожая й кур'ёзная, але мы —

людзі дзікай прыроды — любім больш прыроду ў натуральным выглядзе.

Вось жа, каб нам удалося ў літаратуры пазбыцца снабізму і каб мы не захапляліся літаратурнымі стрыжанымі сабакамі, наша літаратура зацьвіла б, як толькі на Беларусі цвітуць асельцы.

Але вернемся да тэмы.

Вы хочаце напісаць кніжку аб беларусах у Латвії.

Аб Езавітаве таксама.

І аб сабе.

Мая прапанова: не пішэце навуковай кніжкі. Напішэце штось (замест вянка — пару дзікіх кветак на магілу Езавітава), штось ад сэрца, як «Споведзь» Русо, перасыпаючы выразкамі з газэт...

Можа, найлепш было б не дзяліць кніжку на разъездлы, а на гады — што ў такім-та годзе Вы рабілі, што думалі, што Езавітаву рабіў, што іншыя рабілі, якія вынікі (статыстычная ілюстрацыя).

Пачаць хіба ж варта было б ад Усяслава, значання Дзьвіны, з анэкдотамі, з адступленнямі, з рефлексіямі, каб гэта не сымрэзела навуковасцю.

На маю думку, Вам трэба было б прачытаць хоць адну кнігу Ваньковіча не на тое, каб навучыцца, як пісаць, а на тое, каб ён Вам памог вызваліцца з літаратурных путаў, бо, каб напісаць такую кніжку, Вы мусілі б самі ў нутры сваім быць вольным чалавекам (Мікола Вольны), бо ж адзіная реч, якая не дазваляе нам пісаць, — гэта намацвальны хаця, але падсвядомы гнёт літаратурных канонаў і ўзору.

Такой кніжкай, якая б памагла Вам вызваліцца духова ад літаратурных штампаў, была б, можа, кніжка Ваньковіча «Ziele na Krater». Вы звярніце ўвагу на тытул — гэта тыя самыя «ройсты», толькі больш пэсымістичныя, але як тытул — вельмі ўдала выдуманы.

Адным словам, ня столькі як пісаць, колькі як не пісаць: не пішэце навукова, не пішэце вялізнымі сказамі, ня мучце пяра.

Папросту сядзьце — і пішэце. Вызначце на дзень якіх паўгадзіны й пішэце гэтых паўгадзіны тое, што Вам у галаву прыйдзе ў часе гэтых паўгадзін. Пасыль, як уцягнечеся, Вы ўжо зусім думаць ня будзеце, думка будзе падсвядама круціцца ў галаве ў часе працы, а як Вы сядзецце за стол, пяро будзе само пісаць».

Тут дарэчы будзе заўважыць, што ўспаміны Паўлікоўскага былі ня толькі заўважаны беларускай эміграцыяй, але й неаднозначна ацэненыя. Так, Вітаўт Тумаш у лісьце да Юркі Віцьбіча

пісаў: «Паўлікоўскі ў міжваеннную пару быў супрацоўнікам віленскага манархічнага «Слова». Чатыры гады таму ён апублікаваў кніжку ўспамінаў з сваі маладосці, праведзенай па два-рох Меншчыны. Характэрна для яе тое, што там народу беларускага, сялянства наагул няма, ён яго быццам і ня бачыў. Апісвае толькі польскія майсткі ды менскія публічныя дамы»⁵⁴. Да постасці аўтара В. Тумаш звярнуўся яшчэ раз у ліставаныні з Віцьбічам: «Пісаніну ягоную знаю яшчэ з Вільні, калі ён быў сталым рэдакцыйным супрацоўнікам віленскага штодзённіка «Слова», праграма якога для беларусаў была — безаглядная асыміляцыя».

На паліцах мае прыватнае кніжніцы стаіць недзе і ягоная аўтабіографічнае книга «Маленства й маладосьць Тадэвуша Іртэнскага» (хтосьці калісьці мне яе падкінуў). Аб беларускім народзе ў ёй бадай нічога абсалютна — з пансага двара, дзе ён нарадзіўся й гадаваўся, ён народу наагул ня бачыў. Нават з некаторай гіроніяй абмалёвае, як нейкага «юродзівага», аднаго дацэнта ўніверсітету ў Капэнгагезе, які, ужаніўшыся ў сям'ю аднаго дробнага абшарніка на Беларусі, зжыўся з народам, пазнаваў яго мову ды нават публікаваў нейкія моваведныя дысэртацыі. Для Паўлікоўскага ягоная родная Беларусь «уздыходала па-беларуску, але пяяла па-польску», хоць, маючы на ўвесьце, што ў фразе гэтай намёк на беларуское сялянства ды спалянізаваную сацыяльную вярхушку, што займалася літаратурнай польскай дзеянасцю, правільней гэтую фразу фармуляваць, што народ і край «стагнаў па-беларуску, а пяяў па-польску», пяяў, пэўна ж, розныя польскія сэнтыментальна-патрыятычныя баляды й рамансы. А што да падрабязнага апісвання Менску, дык найяскравейшы там вопіс, як аўтар, будучы яшчэ гімназістам, з сваімі сябрамі наведваў менскі публічны дом.

Гэта мэмуары таленту невялікага. Лепшыя зь літаратурнага гледзішча ягоныя нарысы ў другой кнізе «Вайна й сэзон», знаю зь іх толькі некаторыя, што друкаваліся ў «Wiadomościach». Ягоныя кнігі цікавыя хутчэй гісторыку Беларусі для вывучэння жыцця й быту й паглядаў спалячэльных сацыяльна слaeў беларускага народу, слaeў камплектна ізаляваных ад яго жыцця, справаў, патрэбаў, мовы й традыцый»⁵⁵.

Аўтабіографіі, успаміны, дзёньнікі могуць быць аўтэнтычныя як літаратура спавядальная і як літаратура факту⁵⁶. Аўтабіографіі і ўспаміны, хаця часам памылкова атаясамліваюцца, адрозніваюцца канцэнтрацыяй увагі на абставінах прыватнага жыцця мэмуарыста ці на зынешніх акалічнасцях. Ва ўспамі-

нах звычайна асаба мэмуарыста адсунута на другі плян, галоўнае месца адводзіцца людзям, зь якімі сутыкаецца аўтар успамінаў, і найбольш важным, на ягоную думку, падзеям. Аўтабіяграфія — гэта гісторыя жыцця мэмуарыста, з элемэнтамі самарэфлексіі, самааналізу, усуведамлення значнасці (ці нязначнасці) свайго жыцця, сваёй уплывовасці на падзеі часу.

Дзённікі й занатоўкі, якія фіксуюць канкрэтныя жыццёвія зявы, па сваёй сутнасці менш падудадныя зъменам у паглядах аўтара на характар мінулых падзеяў. Яны даюць карціну непасрэдных уражанняў відавочніка. Аднак часам здараецца, што дзённікі падпраўляюцца, карэктуюцца з улікам новага аўтаравага бачання падзеі, калі рыхтуюцца да друку або калі на іх грунтыце ствараюцца ўспаміны. У такім выпадзку яны выйграюць у мастацкай форме, набываюць большую пасыядоўнасць, лягічнасць, завершанасць, але губляюць непасрэднасць успрыманьня.

Літаратура факту, як можна абагульнена называць мэмуарную літаратуру, дазваляе аўтару сцьвердзіць сябе адначасна і як пісьменьніка, і як грамадзкага дзеяча — гістарычную асабу.

Чым прывабліваюць аўтараў мэмуары?

Назавем, як падаеца, найбольш істотныя й характэрныя прычыны.

Нават адно толькі дачыненіне да гістарычных падзеяў можа даваць спадзіваньне аўтару, што ягоная праца будзе патрэбная нашчадкам. У ягоных паглядах, бачаньні гісторыі можа быць штосьці адметнае, незвычайны ракурс успрыніцца падзеяй, дзейных асабаў. У такім выпадку нават самыя суб'ектыўныя пагляды, уражаніні могуць быць успрынітыя як падсвядомыя асацыяцыі з часам, пра які ідзе гаворка. Інакш кажучы, суб'ектыўнае успрыніцца падзеяй аб'ектывізуецца.

Калі аўтар адыхраваў пэўную ролю ў гістарычным працэсе як палітык, грамадзкі дзеяч, ён мог спадзівацца, што наступныя пакаленіні зацікавяцца ягонымі паглядамі, ягоным бачаннем эпохі і ацэнкамі сучаснікаў.

Калі мэмуарыст разыходзіцца ў паглядах на гістарычныя падзеі й гістарычных дзеячаў з сучаснікамі, ён можа спадзівацца толькі на адэкватны водгук і ўзаемаразуменне нашчадкаў.

Безумоўна, мэмуары даюць магчымасць аўтару парахавацца са сваімі ворагамі «перад тварамі вечнасці», асабліва калі гэта не ўдалося зрабіць пры жыцці. Таму зразумела, што зьяўленыне мэмуарных твораў сустракалася зь вялікай цікавасцю

й выклікала часам вострую рэакцыю, дыскусіі ў друку ды асяродзьдзі эмігрантаў. Беларуская грамада, як і ўсякая іншая, вельмі часта крытычна ставілася да адлюстравання часу, «на свой капыл» мерала аўтаравы ацэнкі падзеяў, асабаў, учынкаў.

Публікацыя архіўных матэрыялаў, рукапісаў можа выклікаць нездавальненіне ў сярод нашчадкаў эміграцыйных дзеячаў. Не ўважаючы за патрэбнае ўваходзіць у дыскусіі, варты толькі адзначыць, што арыгіналы выдрукаваных твораў або належаць грамадzkім установам, а значыць даступныя для карыстання, або перададзены аўтару кнігі непасрэдна ўладальнікамі з мэтай публікацыі.

Кожны з мэмуарных твораў вымагае асобнай гаворкі, асобнага разгляду, а таксама гістарычнага й культуралігічнага каментару, бо гэта менавіта той літаратурны жанр, што заўсёды застаецца сацыялягічным, прывязаным да пэўнай рэчаіснасці, да пэўных гістарычных падзеяў, у звязку зь якімі й павінен разглядацца. Такі падыход магчымы й неабходны, калі ў цэнтры ўвагі дасыльедчыка знаходзіцца адзін твор ці група твораў, прысьвежаных адной проблеме, аднаму часу й г. д.

Мэта прапанаванага чытчу дасыльедавання больш інтэргальная.

Пры ўсёй хісткасці падзелу эміграцыйнай мэмуарыстыкі на жанры можна вылучыць **нэкралёгі, аўтабіяграфіі, інтарвію (гутаркі), ліставаньне, анкеты, запіскі й занатоўкі, выступленні, прамовы, дзённікі, уласна ўспаміны**.

Нэкралёгі як ўспаміны пра блізкіх памерлых ігнаруюцца ня толькі як літаратурны жанр, але і як гістарычная кропінка, і як сацыялягічны інструмент, таму варты кропіху болей, паразнальна зь іншымі жанрамі, затрымацца на іхнай спэцыфіцы. У адрозненіні ад уласна ўспамінаў, дзённікаў і г. д., нэкралёгі — гэта заўсёды выдрукаваны тэкст, што надзвычай істотна, бо, як заўважыў гісторык Андрэас Г'юссэн (Andreas Huyssen), «мінулага няма адзіна ў памяці; яно мусіць быць запратакалівана, каб стацца памяццю»⁵⁷. Нэкралёгі выкрышталізоўваюць (фармулююць) сутнасць жыцця чалавека як грамадзяніна, і адначасна ўспамінаюць пра чалавека як прыватную асабу й падаюць хроніку ягонага жыцця; нэкралёгі адлюстроўваюць тым самым, *што* грамадзтва ўважае каштоўным і *што* яно хоча замацаваць у памяці пра памерлага. Таму систэматычнае мэтанакіраванне вывучэніне і аналіз нэкралёгаў можа дапамагчы ў разуменіні істотных аспектаў беларускай культуры, зъменаў у грамадзтве на працягу часу, адрознасці мэтраполіі й дыяспа-

ры. Нэкralёгі звязваюць выдрукаваныя ўспаміны пра жыцьцё асобнага чалавека з памяццю аднае сям'і, цэлага пакалення, з усёю калекту́наю памяццю беларускага грамадзтва. Як калекту́ная памяць, нэкralёгі яднаюць мінулае з сёньняшнім, прыватнае з грамадскім; яны яднаюць гісторыю аднаго чалавека, аднае сям'і з гісторыяй краіны, гісторыяй нацыі, звязваючы канкрэтныя імёны зь вядомымі падзеямі мінулага Беларусі.

Нэкralёгі — ідэялізаваныя падсумоўяніні жыцьця — ускосна нават могуць упłyваць на стан маралі ў грамадзтве, падкрэсліваючы важнасць індывідуальнасці, значнасць асобы.

Памяць, натуральная, неабходная для выжыванья асобы й грамадзтва, і іхныя патрэбы дыктуюць зъмест того, што памятаеца ў пэўны момант. І асоба, і грамадзтва маюць адноўкаў ўласцівасць *памятаць і забываць* — уласцівасць, што дыктуеца іхнымі ідэаламі, калекту́наю вераю ў сваю мінуўшчыну, сваю гісторыю. Паколькі падобная вера грунтуеца на патрэбах дня сёньняшняга, нэкralёгі дазваляюць выявіць ня толькі тое, *што* грамадзтва памятае, але й пра *што* намагаеца заўсацца — гістарычныя падзеі ці чалавечыя каштоўнасці.

У якой меры можна давяраць прыведзеным у нэкralёгах фактам, калі яны прысьвачаныя толькі ўшанаванью памяці памерлага, а не рэальнай хроніцы ягонага жыцьця? У той жа меры, як і іншым гістарычным дакументам, пра што гаворка пойдзе далей. У інфармацыйным полі нэкralёгаў выкрышталізоўваецца тое, што застаеца для беларускай культурнай прасторы каштоўнага па съмерці асобы. Нэкralёгі ня проста паведамляюць факты — праз іх чытацкай аўдыторыі даносіцца пэўная ідалёгія.

На думку Ёахіма Ўэлі (Joachim Whaley), «культура съмерці, паміナルная рытуалы належала да найбольш істотных харкторыстык любога чалавечага грамадзтва»⁵⁸. Нэкralёгі — толькі адзін са складнікаў гэтае культуры і адзін з шляхоў, праз які сучаснае грамадзтва вырашае пытаныне пераможанага жыцьця, падводзячы рысу пад ім, надаючы яму сэнс, захоўваючы й фармулюючы найбольш важныя прыметы беларусаў у гісторыі нацыі на працягу часу.

Як жанр, нэкralёгі маюць свае прынцыпы адбору й падачы матэрыялу, кожны ўтрымлівае агульную інфармацыю: імя памерлага й даты ягонага жыцьця; геаграфічную лякалізацыю; часта — прычыну съмерці, пасаду ці прафесію нябожчыка; галоўныя — на думку аўтара нэкralёга — моманты жыцьця; ма-

ральныя якасці памерлага; сувязь з жыцьцём грамады і ўдзелам у нацыянальнай гісторыі.

Гэты мэмурны жанр — ці не найбольш значная крыніца біяграфічных звестак, асабліва калі гаворка ідзе пра людзей, якія пры жыцьці былі менш вядомымі, менш навідавоку. Зьмешчаная напрыканцы дасылавання бібліографія — пасьмяротны ўспамін на толькі пра беларусаў, але й пра людзей іншых нацыянальнасцяў; на толькі пра нашаніўцаў, дзеячаў БНР, слуцкіх паўстанцаў, мастакоў, артыстаў, пісьменнікаў, але й пра лёсы такіх людзей, як, напрыклад, Аляксандар Акановіч, дырэктар прагімназіі ў Менску ў 1943—1944 гг.; Анатоль Комар, што быў менскім бургамістрам пасля В. Іваноўскага; Ната Каракулька — габрэйская дзяўчына, вывезеная з гета ў Менску; Ауген Ярбіцкі — вучоны-дасылавчык у галіне касьмічнага стрававання (дарэчы, ён атрымаў прэзэнт з космасу — часынкі Месяца); выкладчык БДУ Парфіры Трысмакоў ці польскі навуковец і амерыканскі бібліятэкар, ганаровы сябра БНІМУ Шчэпан Кароль Зымэр — аўтар кнігі пра пачаткі кірyllічнага друку⁵⁹, чалавек, які першым зрабіў здымак са знакамітага партрэта Скарыны ў Падуї⁶⁰, падкупіўшы ахойніка (здымак той пасля часта друкаваўся ў БССР без аніякіх, аднак, спасылак на аўтарства).

Нэкralёгі, набліжаныя да ўспамінаў, звычайна падпісвалі не арганізацыі, а прыватныя асобы, якія добра ведалі памерлага яшчэ з даваеннага, даэміграцыйнага жыцьця. Яны ўтрымлівалі жывыя дэталі, малавядомыя факты з жыцьця адышоўшага, як, прыкладам, у нэкralёгу памяці Мечыслава Рачыцкага, напісаным Кастусём Акулам: «Святой памяці Мечыслава Рачыцкага давялося мне пазнаць шмат ранея, чымся даведаўся ягонае імя й прозывішча... І вось прыгадваеца станцыя Парахвенава ля Докшыц. На плятформе — высокі, стройны юнак у форме кіраўніка СБМ, ля яго, бы кураняткі, юнакі і юначкі. Як сёньня, стаіць ён у вачох і, як на дзвіва, ніводнага разу, здавалася, не праехаў я Парахвенава, каб яго ня бачыў. То садзіў моладзь у цягнік і гукаў на разъвітаньне, а то й сам ехаў разам. Вагон поўніўся маладым бурлівым съмехам, цудоўнымі жыцьцяздайнымі патрыятычнымі песьнямі... І паўстае Мечык зь ягоных апавяданняў. Бедная вясковая каталіцкая сям'я, у хаце посьніца й нішчымніца. І яшчэ бязъмежная прага да навукі, каб неяк выйсці ў людзі...»⁶¹.

Блізкія да празаічных пасьмяротных успамінаў і вершаванія, такія, як, напрыклад, «Вячорны звон. У першую гадавіну апошній сустрэчы з М. Равенскім»⁶² П. Сыча:

Нядаўна так, бо год назад,
таксама плакаў лістапад,
съязымі съцкаючы па шкле,
ля вокаў мокла нач у ймgle.
Але ў пакоі свойска так,
нас двух, п'яніна і канъяк.
Да нас зыйшліся на Дзяды —
чые зь замлі час съцёр съяды, —
якіх зглушыла тундраў шыр,
сънягі тайгі, Байкал, Сібір...
Спамін пляцецца пад віхор,
як слуцкіх паясоў узор.
За іх спакой і за наш жаль
do-re-mi-fa — запеў крышталь,
паслья ў чужую нач і ціш
so-la-si-do — шапнуў клявіш.
А за акном, пад гамы тон,
адбіў на вежы поўнач звон.
Мяшаўся з тонам сум і чар.
Апошні раз мне пеў Пясьняр...
Пасыля спачыў ён вечным сном
пад тулыпанаў курганом,
але пабегла ў вольны съвет —
мінстрэль і волат — песьня-сълед.
Ціхі яго па працы сон,
а нас усыцяж трывожыць звон. —
Вячорны звон...

Гістарычную вартасць аўтабіяграфіі разумелі многія. Ужо ў 1944 годзе ў часопісе «Новы Шлях», рэдагаваным Уладзімерам Сядурам-Глыбінным, пад загалоўкам «Ад рэдакцыі» было надрукавана: «Часта выдатныя людзі, адыходзячы з гэтага съвету, не пакідаюць па сабе ніякіх выказванньняў аб сваім жыцці й дзейнасці. Гэта страшэнна абцяжарвае беларускіх бібліёграфаў і гісторыкаў у аднове ўсіх вехаў жыцця выдатных людзей. Адылі гісторыя нашага адраджэння мае выключнае значанне для ўзгадаваньня новага пакаленяня беларускіх культурных і грамадзкіх дзеячаў. Прыклады ахвярнае працы найвыдатнейшых беларускіх адраджэнцаў маюць у сабе шмат узгадавальнага й павучальнага. Таму рэдакцыя «Новага Шляху» стараецца выкарыстаць усе магчымасці, каб аднавіць веданьне жыцця й дзейнасці многіх загінуўшых беларускіх дзеячаў. Але

ніколі нікто лепш не раскажа пра іншых, як сам чалавек пра сябе. Няма лепшых съведчаньняў і дакумэнтаў жыцця й дзейнасці чалавека, як уласныя выказваньні пра жыццё»⁶³.

І ёсё ж, нягледзячы на агульнае ўсьведамленне важнасці жыццяцяпісай, у беларускай прэсе апублікавана ня так шмат аўтабіяграфіяў: Льва Акіншэвіча «Балонкі з успамінаў»⁶⁴, Д. Аніські «Аўтабіяграфія»⁶⁵, а. Віталіса Хамёнка «Мой жыццяцяпіс»⁶⁶, Канстанціна Езавітава «Аўтабіяграфія»⁶⁷ ды іншыя.

Мала пісалі пра сябе, а друкавалі яшчэ менш на эміграцыі й пісьменнікі⁶⁸. Каштоўныя біяграфічныя звесткі, аповед пра няпроста пражытыя гады, пра шляхі да творчасці, сяброўства й варожасць, вернасць і здраду пакінулі Натальля Арсеневна — «Кузня духу. Крыху успамінаў»⁶⁹, «Майму жыццю. Гутарка на літаратурным вечары ў Таронта»⁷⁰, «У казахстанскай ссыць»⁷¹, «Як я стала паэтам»⁷²; Язэп Лешчанка (Міхась Кавыль) — «Казённы дом і казённая дарога»⁷³ і «Мой шлях»⁷⁴; Масей Сяднёў — «Заміж жыццяцяпісу»⁷⁵.

Найбольш пра сябе, апрача аўтабіяграфії⁷⁶, расказаў Сяргей Хмара: «Картуз-Бярозаўскі Парнас»⁷⁷, «Сялянскі літаратурны фонд»⁷⁸, «Польская літаратурная лявіца й «Маладая Ўскалось»⁷⁹, «Літаратурныя серады за кратай. Агент. Наша літаратурная камуна ў Менскай турме»⁸⁰, «Пад гітляроўцамі»⁸¹, «У гітляроўскім гняздзе»⁸².

Магчыма, што ў прыватных архівах ляжаць жыццяцяпісы многіх беларускіх дзеячаў. У архіве Беларускага Інстытуту Науки і Мастацтва (Нью-Ёрк) пераходзяюща рукапісы аўтабіяграфій Натальлі Арсеневай⁸³, Францішка Кушала⁸⁴, Антона Адамовіча⁸⁵, Міколы Равенскага⁸⁶, Вечаслава Сэлях-Качанска-га⁸⁷ ды іншых.

Большай часткай аўтабіяграфіі падпарадкуюцца «дыктатуры», але нават і ў такім выпадку даты — толькі вехі, якія дапамагаюць группаваць матэрыял, сам жа адбор і асэнсаванне матэрыялу вельмі разнастайныя.

Так, «Мой жыццяцяпіс» Алеся Змагара інтыгуе пэрыпэтыямі ягонага супрацьстаянья савецкай уладзе, амаль дэтэктыўнымі калізіямі ўцёкаў ад перасьледу карных органаў, паказвае дзейнасць аўтара ў беларускай справе, знаёміць зь ягоным інтymным жыццем⁸⁸.

«Кароткі жыццяцяпіс і праходжанье службы» Канстанціна Езавітава — пералік, па-войсковому ляканічны й дакладны, зынешніх абставін жыцця⁸⁹.

«Аўтабіяграфія» Ўладзімера Брылеўскага — своеасаблівы духовы тастамант, надыкаваны невылечна хворым чалавекам. Суаўтарам тэксту была ягоная жонка Лёнгіна⁹⁰.

У лягеры ДП⁹¹ склаў свой «Жыцьцязіпіс» Янка Станкевіч. Ягоная аўтабіяграфія напісана, праўдападобна, для патрэбай працы ці выезду на эміграцыю: «Я нарадзіўся 26 лістапада 1891 году ў Арлянтах на Віленшчыне, у той частцы Беларусі, што ад 1921 году належала да Польшчы. Першая сусветная вайна перарвала маю навуку; дзеля таго я паступіў ва ўніверсytэт — Універсyтэт Кароля ў Празе (Чэхаславаччына) у 1921—1922 акадэмічным годзе ѹ закончыў яго ѿ 1926 г. з тытулам доктара філозофії, маючи спэцыяльнасцью славістыку (славянскія мовы ѹ гісторыя славян). Галоўнымі маймі настаўнікамі былі праф. О. Гуер і праф. Я. Бідло.

Вярнуўшыся ѿ 1926 г. на бацькаўшчыну, я пацвердзіў ва ўніверсyтэце Стэфана Батуры ѿ Вільні свой доктарскі дыплём і здаў дзяржавны экзамен зь беларускай і польскай мовы на настаўніка сярэдніх школаў. У 1926—1927 гадох я вучыў у сярэдняй школе ѿ Вільні. У 1928—1930 гг. быў паслом на польскі сойм у Варшаве. З 1929 г. я выкладаў беларускую мову ѹ літаратуру ва ўніверсyтэце Стэфана Батуры ѿ Вільні, застаючыся на гэтым становішчы да 15.6.1940 г. — да займу Вільні бальшавікамі (ад каstryчніка 1939 г. Вільня належала да Літвы, і тут быў універсyтэт літоўскі). Увесе гэты час і далей, да 1944 г., я быў сапраўдным сябрам Беларускага Навуковага Таварыства ѿ Вільні, а з 1929 г. да пачатку Другое сусветнае вайны ѿ 1939 годзе быў таксама сапраўдным сябрам Польскага Інстытуту Вывучэння Спраў Народных Меншасціў у Варшаве.

Увесе гэты час я пісаў навуковыя артыкулы ѹ працы на лінгвістычныя, літаратурныя і гістарычныя тэмы; між іншага, рэдагаваў лінгвістычны часопіс беларускі «Родная Мова».

Ад 1940 да 1944 году стаяў на чале Ўсекрывацкага (Усебеларускага) Дэмакратычнага Незалежніцкага Задзіночання, якое ажыццяўляла акцыі супраць нямецкіх акупантатаў. У чэрвені 1944 г. я быў арыштаваны немцамі ѹ вывезены ѿ Нямеччыну. Пасля капітуляцыі Нямеччыны ѿ 1945 году жыву як ДП, працаўшы на свае навуковыя працы, спыненія ѿ 1944 г. арыштам.

Ад паловы 1946 г. я стаю на чале Крывіцкага (Беларускага) Навуковага Таварыства Францішка Скарыны, якое лучыць беларускіх навукоўцаў, што як ДП апынуліся ѿ трох заходніх зонах Нямеччыны.

З 1946—1947 акадэмічнага году я — надзвычайны прафэсар славянскай філяліёті Украінскага Вольнага Ўніверсyтету ѿ Мюнхэне⁹².

«Кароткі жыцьцязіпіс» кампазытара Міколы Куліковіча-Шчаглова — пералік найбольш важных этапаў творчай дзейнасці: «Нарадзіўся ѿ Ломжы ѿ 1887 годзе, 11 чэрвеня. Адукацыю атрымаў у Москве ѿ Музычнай Акадэміі, якую скончыў ѿ 1915 годзе як кампазытар і тэарэтык. Працаўшы па спэцыяльнасці пачаў з 1918 г. як выкладчык тэорыі, гармоніі, канtrapункту ѹ музычных формаў. Працаўшы таксама і як дырыгент опэры ѹ сымфанічнае аркестры. З 1921 г. пачаў займацца творчою працаю. У 1922 г. была напісаная першая опера «Марсель Блан» (пастаўлена ѿ Кіеве), у 1923 г. — першая сымфонія, у 1925 г. — 2-я сымфонія ѹ 2 сюітамі, зь якіх адна на беларускую тэму. З 1926 па 1937 гг. пішуцца творы для аркестры, хору, камэрная музыка: інструментальная рэчы, рамансы. (У 1938 г. 2-я сымфонія ідзе на Беларускай дэкадзе ѿ Москве.) У 1939 г. напісаны канцэрт для фортэпіяна з аркестраю на беларускія тэмы. У tym же годзе — опера «Кацярына» (пастаўлена ва ўрэйках ѿ 1940 годзе ѿ тэатральным клубе ѿ Москве). У 1942 г. выйшла опера «Лясное Возера» (пастаўлена ѿ Менску ѿ 1943 г.), а ѿ 1943 годзе — опера «Усяслаў Чарадзей» (ішла на радыё ѿ Менску ѿ 1943 г.). З 1939 г. па 1949 г. ідзе дасыледчая праца ѿ галіне беларускага фальклёру. За гэты час напісаныя дзьве буйныя рэчы: «Беларуская народная песня» (у 4-х частках) і «Гісторыя беларускай музыкі» (11 кніг ад пачатку да 1914 году). Апрача таго, шмат больш кароткіх рэчаў, як, напрыклад, «Съветапагляды ѹ вераваныні беларускага народу паводле вуснае народнае творчасці», «Характар і натура беларуса ѿ мастацтве», «Беларуская опэра» і г. д. Сюды ж належашы і дробныя творы для хору, аркестры, салістаў і інструменталістаў, музыка ѹ песьні для вайскоўцаў і юнацтва і г. д. З 1925 г. ішла праца па стварэнні тэатральнай музыкі да п'есаў клясычных (Мальер, Сэрвантэс, Гаўйтман, Ібсэн, Сафокл, Гальдоні ды інш.) і беларускіх нацыянальных («Кастусь Каліноўскі», «Цудоўная дудка», «Салавей» і г. д.). За гэты час шмат рэчаў было запісана на грамафонныя пліткі ѹ на тон-фільмы⁹³.

Не заўсёды жыцьцязіпісы суайчыннікаў выклікалі зацікаўленасць сярод беларускай эміграцыйнай грамады. Адна з прычын, верагодна, і ѿ адсутнасці дыстанцыі часу, якая звычайна дазваляе зразумець і рэальна ацаніць чалавека. Такая сітуацыя часам тлумачылася ѹ выключна асабістымі, прыватнымі

стасункамі. Нярэдка яна прыводзіла да таго, што аўтар, імкнучыся кампэнсаваць недахоп увагі грамадзкасці да сваёй асобы, выдаваў пад псеўданімам кнігу ці брашуру, прысьвеченую ўласнаму жыццю, грамадзкай і літаратурнай працы⁹⁴.

Інтэрвію, гутарка, як яшчэ адна мэмуарная форма, атрымала даволі шырокое распаўсюджанье на эміграцыі, пачынаючы з 50-х гадоў. Натуральная, што, перш за ёсё, інтэрвію праvodзіліся з палітычнымі, грамадзкімі і культурнымі дзеячамі, пазыцыі якіх, пагляды на актуальныя праблемы жыцця беларускай эміграцыі, узаемадачыненні з бацькаўшчынай, творчыя дасягненны ў літаратуры й мастацтве цікавілі чытачоў. Звычайна кожнае інтэрвію закранала на толькі агульныя пытанні, але й канкрэтную дзеянасць і біяграфічныя факты. Можна назваць інтэрвію са старшынём БНР Міколам Абрамчыкам⁹⁵, са старшынём БАЗА Станіславам Станкевічам⁹⁶, са старшынём ЗБК Барысам Рагулем⁹⁷, са старшынём карпарацыі Бэлар—Менск Васілем Юрцэвічам⁹⁸, са старшынём Этнічнай рады штату Нью-Джэрзі Вітаутам Кіпелем⁹⁹, з куратарам Беларускай калекцыі, супрацоўніцай Славянскага аддзелу Нью-ёрскай публічнай бібліятэкі Зорай Кіпель¹⁰⁰, з пісьменнікам Каству́сем Акулам¹⁰¹, з мастакамі — Віктарам Жаўняровічам¹⁰², Міхасём Наўмовічам¹⁰³, Тамарай Стагановіч¹⁰⁴.

Актыўізацыя гэтай формы ўспамінаў асабліва заўважаецца ў апошні час¹⁰⁵. Упершыню створана книга, цалкам пабудаваная на інтэрвію-ўспамінах дзеячаў эміграцыі¹⁰⁶, голас аўтара тут амал не чуцён.

Трэба адзначыць, што багата хто з эмігрантаў па-ранейшаму бацца расказваць пра сябе, пра свой гістарычны досьвед. Гэтак, вясною 2004 году 81-гадовы беларус у Канадзе казаў мне, што ягонага досьведу хапіла б не на адзін сцэнар для Галівуду, але што яшчэ на час для аповеду. Здараецца, што гаспадар сям'і дае згоду на гутарку, але больш асыцярожная гаспадыня праз уесь час размовы не выходзіць з пакою і кантралюе, каб не было сказана нешта лішнє, што, на ейную думку, магло бы запшодзіць ім. Праўда, здараецца, што людзі самі ідуць на контакт, як, напрыклад, атрымалася з намеснікам Ф. Акінчыца Мікалаем Чупраковым:

«Я нарадзіўся ў 1918 годзе ў Менску, але ў 1920-м мы выехалі ў вёску Смык Асіповіцкага раёну, дзе жылі матчыны бацькі. Бацька быў пастухом, а пазней, у 1921-м, як пераехалі ў Асіповічы, пачаў працеваць на чыгуначы. Працеваў там да самай сваёй съмерці ў 1956 годзе. Маці працеваала пры сярэдняй школе, на кухні, памерла ў 1958 годзе.

Мае старэйшыя сястра і брат вучыліся ў школе нямецкай мовы, а я браў іхнюю падручнікі і вучыўся самастойна, бо надта цікава было тое мне ды й лёгка ішло. То калі я ў пятай клясе па праграме пачаў вучыць, ведаў ужо ўсё. І настаўніца, немка Мара Густаўна, любіла мяне выклікаць на дапамогу, калі нікто іншы ведаў адказу. Ейны муж, дарэчы, афіцэр царскай арміі, выкладаў беларускую мову. Веданьне нямецкай мовы ўратавала мяне ў палоне, дзе я быў перакладчыкам.

Вучыўся я ў Менскім Педагагічным інстытуце, на філялягічным факультэце, беларуская мова і літаратура. Памятаю прафэсара Замоціна — выключны чалавек! Калі яго арыштавалі, на месца дэкана паставілі студэнта 4 курсу Мішу Белкіна.

Скончыў інстытут у 1940 годзе, у апошнім перадваенным выпуску, але лёс яшчэ неаднойчы вяртаў у тыя сыцены. Там у час вайны была турма, і, як мяне прывезлы на расстрэл, пасадзілі туды. А яшчэ там была беларуская вайсковая ўстанова, штаб, якім кіраваў Кушаль, да якога я прыходзіў па справах Акінчыца. А пазнаёміўся з Акінчыцам я так.

У Вустраве быў лягер для ваеннопалонных Чырвонай Арміі. Там былі беларусы, расейцы, украінцы. І быў створаны цэнтар па падрыхтоўцы прапагандыстаў. Кожная нацыянальная група займалася паасобку. Беларусаў з украінцамі пазней перавялі ў іншы лягер, які называўся Вуцьц, але і ў новым лягеры занятыкі ішли асобна. У кожнай групі была свая частка лягера.

У першай групі нас было чалавек калі дваццаці. Памятаю імёны: Бедрыцкі, Старавойтаў, Сапега, Пётра Сахон, Сымон Шаўцоў, што пазней апынуўся ў Аўстраліі. Быў Генрык Барановіч, ён дапамагаў Акінчыцу ў зносінах з немцамі. Здаецца, выехаў па вайне ў Канаду. Быў Міхась Ганько, адзін з самых вялікіх патрыётаў беларускага народу, ён потым збіраў групу выйшаў. Быў ён настолькі адданы беларускай справе, што не зусім уяўляў, як мне здаецца, што навокал адбывалася. Калі ішло да канца і з Менску ўсе выехалі, ён прыехаў у Вустраву да мяне і пачаў казаць, што нам трэба арганізоўваць сваё кіраўніцтва, урад ды прапанаваў мне быць міністрам прапаганды. Я адказаў, што зь ім на ёсё гатовы ісьці, але запытаў, што з таго можа выйсці, бо справа падышла да канца, трэба хавацца, і ні пра якую ўладу ня можа ісьці гаворка. Больш я яго ніколі ня бачыў.

Акрамя Акінчыца, занятыкі праводзіў я зь Юркам Зямёнкам. Расказвалі, што такое савецкая ўлада, давалі прыклады з уласнага жыццёвага досьведу. У Юркі бацькі, пісьменнік, быў

арыштаваны, высланы, у мяне свякоў поўна пасадзілі. Так што ведалі, пра што казаць. Расказвалі ў пра гісторыю Беларусі, пра Вялікае Княства Літоўскае.

Галоўную ролю на тых курсах адыгрываў Фабіян Іванавіч Акінчыц. Гэта быў чалавек невысокага росту, спакойны. Нічым асаблівым зьнешне не вылучаўся. Быў ён вельмі добрым, спагадлівым, імкнуўся памагчы ўсім. Ягонаю мэтаю было вызваліць як мага больш беларусаў—ваенапалонных. Што нямецкі палон — съмерць, ведалі ўсе. Немцы намагаліся як мага болей зьнішчыць славянаў. Гэта Фабіян Іванавіч пачаў адчуваць надта моцна. А ён жа меў непасрэднія дачыненіні з Розэнбэргам, галавою акупаваных усходніх абласцей. На просьбу Акінчыца распушыцца калгасы ў даць зямлю сялянам, гэтым самым зদабыць іх давер ды настроіць супраць камуністай, што загналі ў тыя калгасы, Розэнбэрг адказаў, што рабіць таго ня будзе, а зробіць толькі тады, калі сялянаў прывязуць назад з Сібіры. Туды было выслана багата так званых «кулакоў», але чакаць на іхнае вяртаныне было неразумна. Нават болей, немцы выкарystоўвалі калгасы. У кожным сядзей іхны чалавек, сачыў за сялянамі. Немцам было выгадна: прасыцей спаганяць харчы ды сачыць за людзьмі, як яны ў гурце. Другая справа. Калі Фабіян Іванавіч хацеў арганізаваць сваю беларускую нацыянал-сацыялістычную партыю, аб'яднаць народ вакол яе, калі папыталаў дазволу Розэнбэрга, той адказаў: ніколі! Толькі адна нацыянал-сацыялістычная партыя будзе існаваць у сьвеце — гэта нашая партыя!

Фабіян Іванавіч радзіўся аб усім з намі дваймі — Юркам Зямёнкам і мною. Мы заўсёды сустракаліся, калі ён прыяжджаў з Бэрліну, сядалі разам ды абмяркоўвалі навіны. І ён казаў, што быў вельмі расчараўаны ў немцах. Ня быў ён фашистам, а быў змагаром за інтэрэсы беларускага народу і вызываў нас з палону, каб выратаваць ад съмерці, бо ў лягерох для ваенапалонных людзі гінулі тысячамі. І ўсе, каму ён дапамог, вельмі ўдзячныя яму. Аднаго гэтага дастаткова, каб цаніць высока чалавека. А ён жа яшчэ даваў ваенапалонным беларускую загартоўку, адукацыю нацыянальную.

Акінчыц зразумеў, што не адзін вораг у беларускага народу, ня толькі Саветы, але і гітлераўцы такія ж ворагі, як Сталін. І вось тут паўстае проблема: што ж далей рабіць?

Мы лічылі, што весьці антыкамуністычную пропаганду сярод насельніцтва вельмі выгодна зараз. Ніхто не замінае. Другая реч — што ня трэба ўсхваляць немцаў! Беларускае насель-

ніцтва часта сустракала немцаў у першыя дні вайны з хлебам-сольлю.

Гэта была цяжкая работа — весьці пропаганду. І небяспечная. Мы прасілі Акінчыца, каб кожны, хто едзе ў Беларусь, перамяніў сваё прозвішча, і каб людзей пасыпалі не туды, дзе яны жылі да вайны, а туды, дзе ніколі не былі раней. Мы ведалі, што Саветы вельмі хутка пачнуць паляваць за намі, а як ня змогуць злавіць, пачнуць шантажаваць: маўляў, скопім бацьку, матку тваіх ды расстраляем.

Першую групу павёз сам Акінчыц, я застаўся ягоным засступнікам на гэты час. Усяго было 3 ці 4 выпускі, ня памятаю дакладна, прыкладна 60—70 чалавек. Акінчыц меў сувязі зь беларускім крауніцтвам у Менску. Праз іх, праз Кушалая наладжваў сувязі зь беларускімі арганізацыямі, прыстройвалі наших людзей на працу, дзе яны маглі бі весьці пропаганду. Адзін, напрыклад, быў прыкамандзіраваны да Беларускай Вайсковай школы. Але Акінчыц у нейкай ступені не давяраў крауніцтву ў Менску, да асобных ставіўся адмоўна, казаў, што яны былі ня лепшымі людзьмі. Відаць, прычыны ляжалі яшчэ ў даваенным жыцці. Асабліва складаныя адносіны былі з М. Шкляёнкам, лепшыя — з Ф. Кушалем.

Акінчыц быў у прыгнечаным настроі, разлічваў, што немцы дапамогуць беларусам вызваліцца ад Саветаў, быў вельмі пранямецкім, праз гэта і разышоўся зь беларускім актывам, які не давяраў яму і лічыў чалавекам немцаў. Але ягонія пагляды на сітуацыю мяніліся. Сваю памылку ён зразумеў даволі хутка, толькі нешта мяніць ужо было позна.

Яго забілі ў Менску. Акінчыц спыняўся заўсёды ва Ўл. Казлоўскага, якога ведаў з даваенных часоў. Аднойчы ў дзіверы пагрукалі, Казлоўскі папыталаў, хто. Адказаў, што прыйшлі з газэты, прынеслы матэрыял на перагляд. Казлоўскі адчыніў, уварваліся двое зь пісталетамі, адціснулі яго ўбок — і да Акінчыца. Застрэлілі ў ложку. Пахавалі яго ў Менску, а дзе, ня ведаю. Пазней забілі й Казлоўскага.

Я быў арыштаваны ў 1944-м годзе, і мяне, пэўна, расстралялі б, каб не начальнік беларускай сакрэтнай паліцыі, які па сваіх паглядах быў антысавецкім і антыгітлераваць, ён зразумеў наше становішча. Імя ягонае — Мікалай Алферчык. Сам ён зь Пінску, але ў Беларусь прыехаў з Смаленскага СД, нейкі час быў пры Астроўскім. Ён расесьследаваў нашую з Зямёнкамі справу (немцы нас арыштавалі разам у Бэрліне і прывезлы для допытаў у Менск). І Алферчык сказаў, што такія людзі, як

мы, яшчэ патрэбныя беларускаму народу, і вызваліў нас. Дапамагло яшчэ тое, што я зь ягонай сястрою вучыўся разам у інстытуце. А арыштаваных было багата, і ўсе загінулі. Нас ён забраў з сабою і апошнім цягніком вывез у Бэрлін.

А прычына арышту была вось у чым. Адзін з хлапцоў з маёй групы, Шаўчэнка, звязаўся з партызанамі. Відаць, яго шантажавалі. А працаўшы ён у вайсковай школе і падначальваўся начальніку менскай паліцыі, цяпер ня памятаю імя. И вось таму генэралу даносіць, што Шаўчэнка не зьяўляецца на працу. Празь які час генэрал на вуліцы заўважае хлапца, загадвае спыніць машыну ды пытаемца, чаму не на працы. Шаўчэнка адказвае, маўляў, мянай хату, заняты моцна быў, але ўжо вызваліўся і заўтра верненца працаўца. Генэрал пытаемца, а дзе тая хата. Недалёка тут, адказвае Шаўчэнка, хадзімце пакажу. Яны пайшли. А Шаўчэнка завёў іх у нейкі двор, выхапіў пісталет, застрэліў і ўцёк. Увесь Менск паднялі на ногі, яго схапілі. И немцы, відаць, палічылі, што ўсе нашыя прапагандыстыкі курсы былі супрацьнямецкімі. Нас зь Зямёнкам арыштавалі ў Бэрліне і прывезэлі ў Менск на страту.

З жывых засталіся, відаць, толькі я ды паэт Міхась Каваль»¹⁰⁷.

Лістуванье — адна з актыўных формаў кантактаванья суічыннікаў на чужыне ў 50—60-я гады. Раскіданыя па краінах съвету, яны праз лісты навязвалі лучнасць з роднымі і знёмы, пошуку іх ускладняліся тым больш, што страх за сваіх блізкіх на тэрыторыі БССР і боязь перасьледу з боку КГБ вымушала многіх жыць пад чужым іменем. Лісты адлюстроўвалі варункі, у якіх апынуліся эмігранты, выяўлялі адносіны, што складваліся паміж імі на выгнанні. У лістах дзяліліся паўсядзённымі клопатамі й трывогамі, абменьваліся досьведам выжыванья ў чужой краіне, шукалі ѹ давалі параду, па-сяброўску падтрымлівалі адзін аднаго. Але ня толькі.

Лісты былі мастком да нядайнага й далёкага мінулага. Прыйгаданае імя, геаграфічны назоў, напамінак пра падзеі, ведамыя толькі былым землякам, — усё гэта было штуршком да ўспамінаў. Лісты поўніліся згадкамі пра родныя мясыціны, пра тых, каго любілі й ненавідзелі. У лістах ажывалі народныя звычаі, успаміналіся й нанова ацэніваліся беларускія сімейныя традыцыі. Лісты лучылі пакаленіні.

Лісты захоўваліся амаль пад кожным эмігранцкім дахам. Дзякуючы зберажонаму ў сям'і Юзэфы й Часлава Найдзюкоў лістуванню з Ларысай Геніюш праз гады ўдалося па-новаму асьвятліць некаторыя старонкі ейнага жыцця й творчасці¹⁰⁸.

Зь лістуванью Юркі Віцьбіча й Рыгора Драчалуцкага паўстаюць Віцебшчына, яе непаўторныя краявіды, гісторычныя Дзьвіна, шматлікія асяродкі актыўнай барацьбы з бальшавізмам, жывыя эпізоды гэтага супраціву й постаці саміх барацьбітоў¹⁰⁹.

У лістах Юркі Віцьбіча да Антона Адамовіча мы, спасярод іншага, знаходзім унікальныя звесткі пра «Узвышша», «Шыпшыну», МОНРП (Московское Объединение Национальных Революционных Писателей), беларускую сэкцыю «Кузницы», пра асобу экстравагантнага Паўлюка Шукайлы, пра беларускую багему — ТАВІЗ (Таварыства Аматараў Выпіць і Закусіць)¹¹⁰.

Адсутнасць патрэбных кніжак, даведнікаў, аблежаванасць гісторычнай і надзённай інфармацыі пра Беларусь пабуджала эмігрантаў нярэдка шукаць неабходныя звесткі, карыстаючыся знанай высокай інтэлектуальнасцю й шырокімі, разнастайнымі ведамі сваіх землякоў. Антон Адамовіч, Вітаўт Тумаш, Янка Станкевіч, Леў Гарошка, Станіслаў Станкевіч, Юрка Віцьбіч, Часлаў Будзька былі на той час і энцыклапедыямі, і захавальнікамі гісторычнай памяці.

«Дарагі айцец Леў. Вас цікавіць: дзе падзеўся колішні дырэктар Віцебскага музею Язэп Васілевіч? Чым займаўся апошні час Шлюбскі й што зь ім сталася? Адказваю. Калі не памяляюся, дык у Віцебскім музэі не было гэтага дырэктара. Значны час у музэі працаўшы як старэйшы навуковец Васілевіч, вучань Сапунова, на жаль, ня памятаю ягонае імя. Менавіта разам зь ім мne пашэнціла ўратаваць Віцебскі касцёл сьв. Антона Падуанскага ад разбурэння й ператварыць яго ў філіял музэю. Ведаю, што ў часе вайны Васілевіч зьявіўся да Міхася Рагулі (у той час разам з Усеваладам Родзькам быў у Віцебску) і запрапанаваў свае паслугі ў захаванні старадаўніны. Аднак чамусыці яго адсунулі ўбок. Па тых звестках, якія ёсьць у мяне, Васілевіч памёр ад голаду ў Аліце (Летуве), дзе ад тae ж съмерці загінула шмат добрых віцяблянай.

Шлюбскага ведаю з маленства. Можа, ён найбольш тыповы для нашых нацдэмаў. Можа, ён адзін з тых, хто найбольш зрабіў для нашае Бацькаўшчыны як архэоляг, этнограф, а самае галоўнае, як закаханы ў нашую старасцьвetchыну. Ён быў рэпрэсаваны ў 1931 г., потым, калі адбыў тэрмін высылкі, яму не дазволілі вярнуцца ў БССР, і ён абраў Невельшчыну (Беларусь!), дзе настаўнічаў. Неаднойчы прыяжджаў у Віцебск і гасціўся ў мяне, але больш нікога не наведваў»¹¹¹.

Юрка Віцьбіч узнаўляе рэальную фантасмагарычную карціну даваеннага жыцця беларускіх пісьменнікаў, малонкі ўзлётаў і падзеянняў, перапляценне трагічнага з камічным. Ягоныя ацэнкі часам спагадлівія, а часам непрымірима бязылітасныя.

«Нарыс пра Эдуарда Самуйлёнка я распачаў і, магчыма, неўзабаве скончу. На мой асабісты пагляд, гэты выдатны пісьменнік стаўся ахвярай бальшавізму, які перакруціў яго як пісьменніка й забіў як чалавека. З гэтым паглядам супадае загаловак — «Спадманулі русальчыны сцежкі». Безумоўна, на пагляд таго артадокса, што, поркаючыся ў Нью-ёрскай Публічнай бібліятэцы шукае ў пісьменнікаў колішніх блохаў, — Эдуард Самуйлёнак на 120% савецкі пісьменнік, аб чым съведчаць ягоная афіцыйная творчасць і ордэн. На жаль, такі артадокс не разумее, што простая лінія ў жыцці — ад калыскі да труны — уласцівая толькі съятым і недарэкам. Аднак, калі няма геамэтрычнае простае, затое існуе адзіны напрамак з тымі ці іншымі тымчасовымі зрывамі. Мне здаецца, што ні адзін добрасумленны крытык не пачне абагульніваць творчасць ці жыццё таго ці іншага пісьменніка на падставе вылучна ягоных зрывоў. Хочацца прывесці адзін прыклад, што съведчыць аб tym, як калечыла савецкая рэчаіснасць «інжынэраў чалавецкіх душаў».

Міхась Багун меў заўсёды напагатове 5—6 вершаў «На съмерць правадыра». Калі хто-небудзь зь іх здыхаў, дык ён, падставіўшы адпаведнае імя, як хутчэй бег са свае Даўгабродзкае ў «Звязду» ці «Чырвоную зъмену». Аднойчы, калі памёр Дзяржынскі, пабег ён з прачулым вершам у «Звязду». Прыйбег, аж засопся, а зь яе выходзіць Тодар Кляшторны і ўсыміхаецца: «Дарма, братка. І тут, і ў «Чырвонай зъмене», і ў «Работніцы і сялянцы», і ў «Піянэры Беларусі» ідзе маё». Хто ў стане кінуць камянём у гэтых двох, што сталіся ахвярамі бальшавізму?»¹¹²

«Заўчора даведаўся пра съмерць Андрэя Александровіча. Наразе спрабую прыгадаць яго чым-небудзь добрым і... ня ўстане. І справа тут палягае не ў асабістым, не ў ягоным сталым цкаваныні мяне. (Ягоны ж подпіс першы пад артыкулам у «ЛіМе» — «Нашы абвінавачваныні Віцьбічу».) Між іншым, характэрна, што не пісьменнікі-габрэі, а жонка Александровіча зауважыла «герэтычнасць» назову «Лшона Габоа Бійрушалайм». Перадусім згадваецца подлы вершаваны данос «Цені на сонцы», што цалкам супадаў зь невершаванай жыццёвой практикай — Александровіч добра ведаў, як адчыняюцца дзвіве-

ры ў ГПУ, і не адзін пісьменнік загінуў дзякуючы яму. «Эх, Андрюша, Вырвиглаз. Налетай, рабочий клас...» — гэтак трапа на ахарактарызаваў яго незабытны Уладзімер Хадыка.

Таму, калі дайшла чарга да Александровіча, дык, паколькі я вычуў, ніхто ў душы не спачуваў яму з гэтае прычыны. У часе допытаў яму зламалі два рабры, але й на Ігарцы ён заўсёды выхваляў «вялікага» й «мудрага» Сталіна (успамін Тодара Лебяды), чым узброіў супраць сябе большасць з паняволеных...»¹¹³.

Часта лісты дзеячаў эміграцыі з'яўляюцца вельмі важнай крыніцай інфармацыі пра іхнае жыццё, дзейнасць, творчасць. Ліставанье раскрывае нам ня ўлучаныя ў аўтабіографіі й часам «закрытыя» старонкі жыцця, сапраўдныя прычыны тагачасных падзеяў, вытокі адносін паміж асобнымі людзьмі, групамі, партыямі. Гэта выдатна ілюструе ліст Уладзімера Дудзіцкага, у біяграфіі якога па-ранейшаму німала «белых плямай». Ліст быў дасланы 30 чэрвеня 1955 году дырэктару БІНіМу Вітаўту Тумашу як адказ на прапанову заняць пасаду дырэктара беларускай сэкцыі радыё «Вызваленчыне» («Свабода»). (Заўважым: пакуль што ані рукапісай зборнікаў, ані навуковых працаў, ані газэтных артыкуулаў, якія ўпамінае ў сваім лісьце Дудзіцкі, ня знойдзена.)

«Дарагі доктар Тумаш!

Ліст Ваш з дня 12.06 атрыманы. Прыемна, што маленькае непараразімельне, укліненае ў пачатак нашага супрацоўніцтва, не зрабіла жаднага ўплыву і адразу заламалася ў сваім няпоспеху. І праўда тое, што няма добра га без благога.

Пра выданыне Альманаху¹¹⁴ даведаўся нядаўна: спачатку напісаў мне сп. Юрка Віцьбіч, а пазней і сам сп. др. С. Станкевіч. У лісьце паважанага доктара гаварылася пра вызначаныя вершы й пра час выходу Альманаху з друку. Я не падаў ніякіх думакі, што да адбору вершаў, бо ўважаў гэта правам самога выдаўца. Ваш ліст дапоўніў папярэднія спавешчаныні, і я поўнасцю згодны з Вашымі заувагамі, што да ўключэння іншых вершаў у згаданое вышэй выданыне. Вашую прапанову рыхтаваць зборнік вершаў ня толькі помню, але й чытаю сёньня. У Вашым лісьце ад 7.04.1950 гаварылася наступнае: «У апошнім нумары «Божым Шляхам» кінуўся мне ў очы Ваш верш «Цымляныя плямы». Ён, як і другі верш «Дымяцца хмары», зрабіў на мяне моцнае ўражаныне. Трэба думаць пра зборнік».

Вельмі прыемнымі былі й Вашая думка, і Вашая прапанова, аднак, беручы на ўвагу нават і тое, што першы зборнік быў ужо

гатовы яшчэ ў 1943 г., нічога ня мог зрабіць: ня меў часу ні на карэкту, ні на канчальны адбор твораў. Па-першае, мусіў шмат працаўцаць, каб не загінуць ды, як кажуць, «выйсьці ў людзі» ў незнаёмы, эгаістичным і бяздушным съвеце; па-другое, мусіў адбіваць брудныя паклёпы й мэтадычныя атакі камуністычных правакатарапу, што выходзілі з тонка змайстраванай камбінацыі расейцаў-маскалёў, пуэртарыканцаў і вэнэцуэльцаў. Правакація набрала сілы й бессаромнасці асабліва ў 1951 годзе, калі выйшла ў съвет напісаная й перакладзеная мной у гішпанскую мову антыкамуністычная лятушка «Pueblo libre de Venezuela!» (У гэты час я належала да АБН¹¹⁵ у Вэнэцуэле й працаўала ў якасці заступніка старшыні).

Гэтымі днямі пачаў апошні перагляд зборнікаў і адзін з іх — першы — перашлю ў набліжэйшым часе. Перапісваю начыста ў зборнік прозы «Зоры зямнія». Пры першай магчымасці пачну ладаваць асобныя выразкі й перадрукі з гішпанскай прэсы, бо балышыня з надрукаванага захавалася ў адным экзэмпляры. Спачатку, аднак, перашлю весткі што да працы «Лясныя ба-гацы і Вэнэцуэлы», выказваныні прэсы пра дзейнасць у галіне батанікі, лесазнаўства, культываваныя сельска-гаспадарскіх культураў kraju.

Коротка пра радыёперадачы «Вызваленія». З гледзішча матэрыяльнага ня маю ніякіх падстаў пакідаць Вэнэцуэлу. Забясьпечаны й маю ўсе магчымасці, як кажуць, стаць нагамі на ўласны грунт, іншымі словамі — стацца гаспадаром вялікае фармы на новых землях (прапанавала дзяржава; нехца съмлюся ды прыгадваю Коласавага дзядзьку ў Вільні). Прызнаныне ў службовае становішча (дырэктар Эксперыментальнага Цэнтра Аграрнага Інстытуту й Міністэрства Земляробства ў вобласцях эўрапейскіх каланістай) паставілі мяне ў роўніцу з прывілеяванай інтэлігенцыяй kraju (гэта, аднак, не выключае магчымасці раптоўнага падзення: у краінах Паўдзённае Амерыкі няма немагчымых рэчаў). Зрэшты, усе гэтыя плюсы й мінусы ня вельмі мяне цікавяць, галоўнае палягае ў іншым.

Я падыходжу да Вашае прапановы з гледзішча нацыянальнага, з гледзішча нацыянальнай карысці май працы і, нарэшце, з гледзішча духоўнага самазахаваныя. Нацыянальны бок справы — ясны, як Божы дзень; нацыянальная карысць працы палягае ў нязломнасці й вытрываласці духу й сэрца; трэба ж зубамі вырываць чорную карту жыцця із крывавых рук чырвонага акупант-далакопа! Калі нацыянальная рэвалюцыйная інтэлігенцыя і Урад БНР уважае кандыдатуру май асобы

карыснай і патрэбнай, я не магу не згадзіцца й не прыняць Вашу прапанову.

Шчырыя прывітаныні ўсім сябрам Інстытуту. Уладзімер Дудзіцкі»¹¹⁶.

Лісты-ўспаміны генэрала Міколы Дзямідава¹¹⁷ пра падзеі 1918—1921 гадоў дадаюць багата новага, у прыватнасці, да разумення постаці Булак-Балаховіча й гісторыі стварэння Беларускіх збройных сілаў¹¹⁸.

Часамі для аўтара важным было ўзнавіць у памяці суразмоўцы, акрамя фактаў, падзеяў, імёнаў, — пахі, колеры, гукі — сугестыўныя вобразы пакінутай Бацькаўшчыны. У такім выпадку ліст-ўспамін ставаўся імпрэсіяй, паэтычным творам:

«У Чыкага майм восень. На Беларусі, на майі бацькаўшчыне, на майі дзедаўшчыне і прадзедаўшчыне цяпер таксама час асеньні. На полі і ў лесе там цяпер лісьце на дрэвах і на кустох жаўцее, век свой дажывае, а на некаторых дрэвах і на кустох яно ўжо зусім пажаўцела і асыпаецца на дол, на зямлю: рэшткі лісьця жоўтага вецер зрывае з дрэў і кустоў і разъвейвае скроў, кругом дрэва, далей — на палі, на лугі, на съцежкі-дарожкі.

Прыгледзеўшыся да съветла-жоўтага лісьця з дрэва-клёну, аж хочацца падняць яго, сабраць і занесці дамоў да мамы, каб замест подсыпкі з адсеву муکі падлажыла кляновага лісьця. Які ж гэты добры пах чуеца ад сподняй скарынкі хлеба, печанага на кляновым лісьці! Гэтак было калісь перад вайной — там, на бацькаўшчыне... Тутака таго паху, ані смаку ад жытняга хлеба з падсіванай муکі не дазваеш, чалавеча. Так, мае даражэнкія, жоўты колер лісьця на дрэвах, на кустох — гэта знак восені.

Летам на беларускай зямельцы жаўцелі палі ад дзікай кветкі — сівірэпкі, а вялікія абшары выглядалі жоўтымі ад съпелага збожжа, у гародах жоўтым кветам цвілі агуркі, гарбузы, сланечнікі. Ах, жоўтая кветка на Беларусі ёсьць скроў і ўсюды знатнага роду!

А другі колер, сіні, радчэй на Беларусі спатыкаецца, але надта ж ёсьць паважны. Сінім цвітам цвівіце лён. І як жа міла, як прыгожа выглядае тады абселяны лёнам палетак: сіні-сінісенькі. Але сіні квет лёну маленькі ёсьць, дык да аздобы рэдка калі зрываецца. Затое большы квет, паучычы квет сіняга васілька. Як жа часта здобіць, упрыгожвае ён вянком галоўкі дзяўчат, як жа часта ў кубку з вадой цэлы пук васількоў сініх стаіць на вокнах у хатах вясковых і на стале!

Беларускі народ сваю спадобу да родных, добра знаных і мілых яму кветаў улажыў нават у песню, якую прыйшлося мне

пачуць і навучыцца ёй паўсотні год таму ад роднай маткі. Гэты мілы верш-песеньню люблю я часамі ўспамінаць.

Няма квету пякнейшага,
Як сіні васілёчак.
Няма роду мілейшага,
Як мілы дружочак.
Няма квету знатнейшага,
Як жоўтая кветка.
Няма роду раднейшага,
Як родная матка»¹¹⁹.

Як бачна, лістуванье — надзвычай каштоўная, нават унікальная крыніца ўзбагачэння ведаў пра беларускую гісторыю й культуру. Можна адно шкадаваць, што ўмовы жыцця нашых суічыннікаў на эміграцыі — няпэўнасць існаванья ў лягерох ДП, трывожнае чаканыне наступнага дня, частыя пераезды — не спрыялі захаванью архіваў. Але нават тое, што збераглося, — гэта неацэнны скарб, збор і публікацыя якога толькі распачынаецца.

Анкеты, напісаныя пры жаданьні далучыцца да навуковых, грамадzkіх ці культурных арганізацый, таксама можна залічыць да мэмуарнага жанру ва ўмовах эміграцыі. Як прыклад, прывяду ўрывак з анкеты на сяброўства ў БІНіМе Яўхіма Скураты (15.5.1955): «У 1935 г. я скончыў аддзел філялёнгі французскай Віленскага Ўніверсytetu. За дыплёмавую працу «Le Romantisme de Flaubert» я атрымаў бэльгійскую грашовую ўзнагароду, якая дазволіла мне выехаць на далейшую навуку ў Парыж. У Парыжы я скончыў аддзел Парыскай Сарбоны Ecole des Professuers de fransais a l'Etranger і падрыхтаваў доктарскую тэзу «Le symbolisme dans ler romans de Rodenbach», якая была прызнаная Познанскім Універсytэтам у 1939 г. У гэтым самым годзе я здаў пэдагагічны экзамен на настаўніка сярэдняй школы. Вось мая адкукацыя.

Прышла вайна, праца над арганізацыяй беларускіх сярэдніх школаў у Наваградку, Ваўкавыску, бальшавіцкай турма, нямецкай турма, арганізацыя Беларускай Народнай Самапомачы ў Глыбоччыне, Беларускае Школьніцтва ў Менску, асьветы для Беларускае Моладзі ў Нямеччыне. Пасылья вайны, жывучы ў Францыі, я ўлажыў значную частку беларуска-французскага слоўніка, рэдагаванага а. Гарошкам. Урэшце ў Канадзе я скончыў Тэхнічны Інстытут Электронікі, у выніку чаго жыву з на-праўленнем тэлевізійных аппаратуў»¹²⁰.

Здараляся, што да ўспамінаў звязаліся падчас **выступленняў, прамоваў** на ўрачыстых імпрэзах, акадэміях. Прыкладам такога выступлення зьяўляецца «Прамова доктара Івана Ермачэнкі на ўрачыстасці 40-х угодкаў абвешчання незалежнасці Беларускай Народнай Рэспублікі»¹²¹. У невялікай прамове Іван Ермачэнка закрануў сваю дзейнасць у якасці консула на Балканах (а яна доўжылася да 1925 году); існаванье беларускага батальёну ў Вількавішках, на чале якога стаяў маёр Ружанцоў; кангрэс у Празе Чэскай, не апошнюю ролю ў правядзеныні якога адыграў прэзыдэнт Масарык; спрэчкі ва Ўрадзе БНР вакол запрашэння бальшавікамі будаваць агульны «беларускі дом»:

«Я па стараюся сягоныня даць асьвятленне гэтай галіны нашай гісторыі, паколькі мне дазваляе мая памяць з асабістага ўдзелу ў дзейнасці тых часоў. Нашы дзяржаўныя архівы засталіся ў Беларускім Архіве ў Празе й сёньня недаступныя да карыстаньня, таму мне прыходзіцца аблежавацца собскімі ўспамінамі»¹²².

У гэтай прамове Ермачэнка ўспамінае й цікавы, малавядомы факт — існаванье прадстаўніцтва Беларускага Ўраду ў Канстантынопалі. Іван Ермачэнка ў 1920 г. апынуўся ў гэтым горадзе, што стаўся адным з цэнтраў сусветнай эміграцыі. Уцекачы ў пошуках ратунку, спосабаў выжываньня стваралі арганізацыі, якія маглі бы заапекавацца імі ѹ прадстаўляць іхныя інтарэсы ў сусвеце. Зарганізаваліся ѹ беларусы — быў створаны Беларускі Камітэт на чале з Базарэвічам. Менавіта гэты камітэт выправіў Ермачэнку ў Коўна для навязаньня лучнасці з Урадам БНР. Як расказвае пасланец, «прыбыўшы ў Коўню, я зрабіў шырокі даклад Прэзыдэнту Рады БНР Петру Крэчэўскуму й на агульным паседжанні Рады і Ўраду БНР зрабіў прапанову адчыніць Прадстаўніцтва БНР на Балканах, з галоўнай сядзібай у Канстантынопалі й консульствамі ѹ Баўгарыі і Югаславіі. Прэзыдэнт і ўесь Урад аднаголосна ўхваліў маю прапанову, і я атрымаў намінацыю, падпісаную грам. В. Ластоўскім, Старшынём Ўраду БНР, на Дыпламатычнага Консуля Беларусі на Балканах»¹²³.

Для афіцыйнай працы прадстаўніцтва трэба было атрымаць прызнанье ня толькі турэцкага ўраду, але й тых краін, што пасылья Першай сусветнай вайны акупавалі ѹ падзялілі горад на зоны, — ад Амэрыкі, Англіі, Францыі, Італіі, Грэцыі. Былі разасланыя копіі дакументаў прадстаўнікамі гэтых дзяржаваў. Неўзабаве прыйшло прызнанье з Парыжу, потым — з Італіі

й Грэцыі. Прадстаўнікі Англіі і Амэрыкі ўстрымаліся ад прызнання, але запэўнілі, што аніякіх перашкодаў працы кансулюту рабіцца ня будзе. Такім чынам, у 1921 г. бюро пачало працаўца.

«Па адчыненыні консульскага аддзелу я паставіў на яго чале грам. Аўчыннікава, сакратаром быў грам. Лазарэвіч, а другім сакратаром быў грам. Абрамовіч. Праца консульскага аддзелу была вельмі вялікая: шмат беларускіх афіцэраў і жаўнераў было рэпатрыявана ў беларускі батальён ці на празьцыцё ў Літву, шмат эмігравала ў Амэрыку і іншыя дзяржавы, дзе яны атрымалі працу й засталіся на пастаянна. Усе гэтая эмігранты выяжджалі зь беларускімі пашпартамі, якія ў тых часы наагул афіцыйна прызнаваліся й візаваліся безь перашкодаў.

На наладжаныні працы кансулюту ў Канстантынопалі я зрабіў падарожжа ў Баўгарыю і Югаславію, дзе адчыніў консульскія аддзелы з мэтай дапамогі беларусам у рэпатрыяцыі і эміграцыі. Па рэкамэндацыі Беларускага Камітету ў Баўгарыі быў паставлены кіраўніком консульскага аддзелу генэрал Галубінцаў, а ў Югаславіі — капітан, прозвішча якога ня памятаю. Я даў ім адпаведныя інструкцыі ў паразуменіні зь міністрамі замежных спраў Баўгарыі і Югаславіі, і праца разгарнулася. З рэгулярных справаздачаў я бачыў, што беларуская справа карыстаецца пашанай у адпаведных установах, а беларусы атрымліваюць апеку й падтрыманьне»¹²⁴.

Прамовы, віншаваныні, слова на ўрачыстасцях, звязаных са святкаваньнем угодкаў, юбілеяў дзеячоў, — гэта таксама наўгада да ўспамінаў. Яны рэдка траплялі ў друк, а таму тая каштоўная інфармацыя, якая пракідаецца ў іх, звычайна заставалася недаступнай і невядомай, нават калі аўтары выступленыя захоўвалі тэксты ў сваіх архівах, як гэта зрабіў, прыкладам, Васіль Плескач з тэкстамі свайго выступлення на святкаваньні 70-годзьдзя Язэпа Сажыча ў 1987 годзе¹²⁵:

«Юзік з Гарадэчні, так называлі яго жыхары Наваградка, што бачылі малога хлапца, які кожны школьнік дзень ішоў пешатою ў школу з Гарадэчні, дзе ён нарадзіўся 5 верасьня 1917 году. Нарадзіўся не ў бацькоўскай хаце, бо акупацыйныя нямецкія ўлады перасялілі сям'ю Сажычаў у дом блізкага суседа Смалія, так Юзік атрымаў яшчэ адну мянушку — Смалько.

Дзед Юзіка Тамаш жыў у Нягневічах і належала да Храптовіцкіх Шчарсунуў (назва гэтая паходзіла ад імя графа Храптовіча, які меў велізарныя абшары зямлі з галоўным маёнткам у Шчорсах). Бацька Юзіка Сымон быў у Злучаных Штатах, але

вярнуўся дадому перад выбухам Першай сусветнай вайны, бо ягоная жонка нечакана памерла, пакінуўшы чатырох дзетак. Сымон ажаніўся другі раз з маладой дзяўчынай Верой з Дарашэвічаў, зь якой меў адну дачку й сына — Юзіка. На жаль, у 1919 годзе бацька памёр у час эпідэміі «гішпанкі», пакінуўшы маладую ўдаву з шасцю дзецьмі»¹²⁶.

Але было б памылкаю лічыць, што нават на такіх прынагодных выступах, дзе, здавалася, тэма канкрэтна акрэслена, пэрсаніфікавана, прамоўцы абмяжоўвалі свае ўспаміны-віншаваныні адно юбілянтамі. Часта такія віншавальныя слова ператвараліся ў міні-лекцыі па гісторыі краю, гісторыі беларусізацыі, гісторыі антыбальшавіцкага і антыпольскага змаганья:

«У Наваградку апынулася многія слуцкія паўстанцы — браты Аркадзь і Хведар Караткевічы, Віктар Шапялевіч, адвакат Савіч, судзьдзя Біруковіч, якія прывезылі з сабою беларускую літаратуру, нацыянальныя песні й лёзунгі паўстанцаў, ідэі 25 Сакавіка й пры кожнай нагодзе вучылі наваградзкую моладзь гісторыі сваёй Бацькаўшчыны»¹²⁷.

Прамоўца расказваў пра Наваградзкую гімназію, пералічваў прозвішчы выкладчыкаў, вучняў, спрыяльных беларускай справе й школьніцтву, быццам імкнуўся аб'яднаць і тых людзей, што даўно адышли, загінулі, і тых, хто сядзеў перад ім у залі, сцьвердзіц гэтым еднасьць, непарушнасць лучнасці паміж даваеннымі змагарамі за беларушчыну й сёньняшнімі эмігрантамі.

Форма вусных успамінаў шырокая выкарыстоўвалася на наўуковых канфэрэнцыях, вечарынах памяці, ладжаных Беларускім Інстытутам Навукі й Мастацтва (Нью-Ёрк) на працягу многіх гадоў¹²⁸.

З гэтага бачна, што і выступленыні, і прамовы, і віншаваныні таксама могуць утрымліваць важную інфармацыю аб мінульым, гэта значыць, лічыцца адной з формаў мэмуарыстыкі.

Традыцыйнай формай мэмуарнай літаратуры зьяўляюцца дзённікі. На жаль, у беларускай эміграцыйнай мэмуарыстыцы вядомыя сёньня толькі лічаныя запісы падзеяў штодзённага жыцця. Думаецца, перш за ўсё, гэта тлумачыцца тым, што амаль усе беларускія эмігранты фармаваліся як асобы ў савецкі час: жыццё ў атмасфэры даносаў, перасъеду за жывое слова й вольную думку, даверанае паперы, — сваё, сукрытае — магло абярнуцца адвінавачаньнем супраць самога аўтара¹²⁹. Другой прычынай магло быць нежаданье аўтараў выносіць сваё прыватнае жыццё ў публічную арэну.

Але ўсё ж мы маем дзёньнік айца Язэпа Германовіча, біскупа Чэслава Сіповіча, Міхаіла Мацукевіча (Мітрапаліта Мікалая), айца Т. Падзівы¹³⁰, Леаніда Галіка (што не выключае існаваньня і іншых дзёньнікаў).

Імя айца марыяніна Язэпа Германовіча добра вядома, як і ягоныя кнігі, выдадзенія пад літаратурным псеўданімам Вінцук Адважны, — «Байкі», «Князь і лапаць».

Айцец Германовіч вёў «Дзёньнік Адважнага Гультая»¹³¹ з 1967 да 1970 году. У запісе ад 23.08.1967 году ён так тлумачыць назоў: «Наагул ня ўмеею каардынаваць працу з адпачынкам і знайсці «залатую сярэдзіну» ў сваіх занятках. Найтрудней з квэстыяй страты часу. Дзіўлюся, як умееў згарманізаваць свае абавязкі Папа Ян XXIII? Здаўна я меў клопаты з партыкулярнымі рахункамі сумлення ѹ праз доўгі час яго, так сказаць, забыўся адпраўляць і проста адвык! Цяпер, прачытаўшы «Дзёньнік Душы» Папы Яна, мушу зь вялікім стыдом прызнацца перад Богам і перад сабою ѹ сваім нядбальстве і абавязкова паправіцца! І мушу перахрысьціць гэтыя свае дзеі: няхай называецца «Дзёньнік Адважнага Гультая» — гэта якраз адпавядзе майму харектару, чалавека запальчывага, які бярэцца энэргічна за новае, але ня мае вытрываласці ѹ запускае справы надта важныя дзеля, як яму здаецца, важнейшыя, якія сапраўды ня бываюць важнейшыя».

Дзёньнік айца Германовіча — гэта дзёньнік съятара, наўчаны малітвамі, роздумамі пра Беларусь і Бога. Але зредзьчансу ў ім занатоўваюцца і ўспаміны — з нагоды юбілеяў (80-годзьдзя зь дня нараджэння і 60-годзьдзя съятарства), або, як у запісе ад 10.01.1972 году, — згадка пра раззвітанье з сябрамі: «Чатыры съмерці, зь якімі я быў звязаны ѹ дружбай, і іншым. Брат С. Даджанс. Францішак Савіцкі, мой дзядзька, памёр у Амэрыцы 19.11.1971 г. Пахаваны 23.11. Гэта наймалодшы брат маёй маткі, і ён малодшы ад мяне на чатыры гады, бо мая матка была найстаршая дачка ѹ сям'і, а Франак быў наймалодшы з 14-ці дзяцей. І Франак быў нежанаты. Я ж наведваў яго ѹ Амэрыцы ѹ 1960—61 гг., і ён мяне вызваў, паслаўшы на дарогу 500 далираў. 24.12 памёр у Польшчы ѹ кляштары Скужэц (ля Седлец) а. Віталіс Хамёна, марыянін, 83 гады, чалавек саліднай цноты, ведамы спавяднік законьнікаў. Гэта адзін з вывезеных польскай паліцыяй законьнікаў-марыянаў, беларусаў з Другі. А. Віталіс быў чалавекам тыпова беларускага харектару: абавязковы ѹ станоўкі, марудны, але чэсны да высокай ступені ахвярнасці, разумна пабожны ѹ глыбокай простай веры. Пад-

час вайны ѹ Варшаве, не зважаючи на франты, усюды ѹшоў спавядцаць хворых, куды заклікалі; меў прастэрленую сутану, паліто ѹ брэвіяр, які трymаў у руках, але сам ранены ня быў. Вялікі ѹ грузны, дагодны да прыцэлу, на дзіве быў пад Божаю апекай і нікога не баяўся. Памёр 24.12, а пахаваны 28.12.1971. Спадар Дамінік Аніська, наш прыяцель і супрацоўнік у часапісе «Божым Шляхам», 83 гады, памёр у Лёндане нагла. Чалавек вялікай цноты. У арміі расейскай на І-й вайне быў мабілізаваны — прапаршык, а пасля ѹ польскай на Ўкраінскім фронце ды ѹ ІІ-й вайне ѹ польскай — афіцэр. Аднак ва ўсіх войнах і на франтох трапляў на пару замірэння ды ня ўдзельнічаў у баёх. Нежанаты. Пабожны ѹ хрысьціянскі пісьменнік, які ўсыцяж заклікаў вернікаў да міласці Божай і бліжняга. Выдаў некалькі брашураў у мове беларускай і польскай, але найбольш пісаў артыкулы па-беларуску. Памёр 28.12.1971 г., пахаваны 7 студзеня 1972 г. на магільніку сьв. Панкранта ѹ Лёндане ѹ беларускім кутку.

Гэтыя чатыры съмерці даюць мне добры прыклад, як жыць у старасці з Богам і з Богам памерці. Стараюся прывыкнуць да гэтай думкі — памерці, хоць неяк яна мне ня ўкладваеца ў розум: не магу ясна зъмеркаваць, як праходзіць той марш з гэтага на той съвет? Бярэ, прада, цікаўасць — пабачыць «той съвет», але пацягу да таго ня маю. Ведаю, што людзі найбольш неспадзянавана, нават і падчас цяжкіх хваробаў, пераходзяць туды, а мне вельмі хацелася б (і малюся абы тым) памерці съведама ѹ пасляя належных Сакрамантаў дый прыгатавана адсыці з гэтага «даліны плачу» ѹ тую рашучую вечнасць. Ах, Божа, памажы! І, Божая Маці, сыцеражы. І, Святы Язэпе, адвядзі, як мой верны Патрон, ад шчасльівай съмерці!»

Дзёньнік пісаўся спачатку на асобных аркушах паперы, а потым перапілітаўся ѹ агульныя сышткі — аўтар хацеў, каб яны былі прачытаныя. Пра тое съведчыць і адзін з апошніх запісаў (27.08.1972): «А наконт самога «Дзёньніка», дык няхай цярпілы Чытач хоць раз шчыра пасміеца зь мяне, дык мne ѹ магіле лягчэйшая будзе лёнданская гліна... Брр! Ня хочацца ѹ гэтую гліну (а можа, яшчэ ѹ мокрую?) мне класыціся. О, каб у беларускі пясочак!.. І аставайцеся, Чытачы, здаровыя ѹ вясёлыя! Ваш Я. Г.».

Бікуп Чэслаў Сіповіч пісаў свой «Дыярыуш»¹³², наадварот, без намеру калі-небудзь друкаваць яго; на такую думку наводзіць ужо тое, што пераважная большасць старонак напісана італійскай мовай і лацінай, толькі асобныя запісы зробленыя на беларускай мове — лацінкаю.

«Дыярыуш» Сіповіча — гэта, у першую чаргу, дзёньнік рэлігійнага й грамадзкага дзеяча, у якім занатоўвалася зробленае й плянаванае. Але ягоны дзёньнік — і сьведчанье цікавасці да людзей, глыбокага разуменяня чалавечай натуры. Ягоныя наўзорыні, часам поўныя болю й расчараванья ў людзях, не перашкаджалі яму любіць іх з усімі іхнімі недахопамі.

Ён умеў радавацца зробленаму — ня толькі самім, але і іншымі, ня толькі на эміграцыі, але й на Беларусі: «Сёньняшні дзень радасны: мы атрымалі першы том Этымалягічнага Слоўніка Беларускай Мовы. Я, магчыма, першы маліўся з гэтае наўгады ў капліцы й дзякаваў Богу за гэтакі дар. Як жа нам цяжка даганяць культурны съвет! Аднак каб хтосьці зрабіў статыстыку, якія народы і ад якога часу маюць свае этымалягічныя слоўнікі, то думаю, што яшчэ шмат знайшлося б бязь іх. У Эўропе, аднак, гэта ня толькі прызнак съведамага культурнага жыцця народу, але гэта ёсьць неабходнасць да далейших студыяў роднай мовы. Гэта — скарбніца найдараражэйшых дыямантаў, якія можна пераглядаць, цешыцца імі. Якую адвагу мелі першыя беларускія адраджэнцы, пісьменнікі, паэты, палітыкі, нашыя съяраты, што былі ў першых радох змагароў за мову! Творцамі Яе ўсе — прарапрападзеды, бедныя й багатыя, вучоныя й няграматныя людзі. Колькі разоў я заглядаў у чужыя слоўнікі й шукаў пачатку слоў. Хацелася дайсыці да Адама і Эвы й даведацца, якою яны гаварылі моваю. Чаму такія прыгожыя грэцкая, італійская мовы? І горка рабілася мне на душы, калі чую пагарду да сваёй мовы. Не могу забыцца таго доктара Залускага, марыяніна, які бясстыдна, ня ведаючы ані прынцыпаў філялёгіі, ані больш славянскіх моваў, апрача польскае, гаварыў: «Сó-ž to za białoruska mowa? То-ž dialekt». Я тады не пагаджаўся з ім, але я ня ведаў, як яму даказаць! Я ж ніколі ня меў шчасця добра пазнаць сваю мову ў школах сваіх родных! Але я да сълёз любіў сваю мову й не забыўся Яе, хая гадамі, жывучы ў Рыме, я ня меў да каго загаварыць свайго роднага слова. Баяўся, што забуду Яе гукі, Яе выгавар, што разгублю свой скарб і, знаючы іншыя мовы, стануся жабраком найбяднейшым, згубіўшым сваё! Але Ты, Божа, не дапусьціў да гэтага. І я пасыля нават стаў пісаць і друкавацца ў сваёй мове. І сёньня трymаю ў руках этымалягічны слоўнік сваёй беларускай мовы! І як жа я рады знайсці там слова *Бог* на старонцы 366! Значыць, праўдзівая наўку не фанатычная, не бязбожна-марксістская. Яна кажа, што славяне маюць слова *Бог* і што, магчыма, гэтае слова праз стагодзьдзі пераклікаецца са старайн-

дыйскім *багацьце, ичасьце*. Так нашая наўку сталася багацейшай, і мы — усе беларусы — шчаслівейшыя. О, каб дачакацца мне яшчэ апошняга тому! Але ўжо й за гэтыя дзякую Богу й тым нашым наўковым працаўнікам за гэтакі падарак»¹³³.

Дзёньнікі Міхаіла Мацукевіча й Леаніда Галяка сталіся асновай іхніх успамінаў, пра якія будзе гаворка далей.

Уласна *ўспаміны* займаюць галоўнае месца сярод публікацыяў беларускай эміграцыйнай мэмуарыстыкі. Найбольшая частка іх выдрукавана ў пэрыядычным друку. Яны з'яўляліся на старонках амаль усіх беларускіх эміграцыйных часапісаў і газэтаў, ахоплівалі шырокое кола тэмаў, у тым ліку й тых, што заставаліся па-за ўвагай аўтараў кніг.

Пачнем разгляд успамінаў з кніжных выданьняў¹³⁴.

Адно зь першых — «Успаміны» сэнатара Васіля Рагулі¹³⁵, выдадзеныя ў 1957 годзе пасыля съмерці аўтара. Разам з тым, гэта першая кніга, якая апавядае пра падзеі 20-х гадоў XX веку — Грамаду, Сойм. Як ніякая іншая, яна прыцягнула да сябе ўвагу эміграцыі, выклікала хвалю водгуку, артыкулаў, узварушила думку, узяняла шэраг пытаньняў.

Успаміны пра беларускае палітычнае змаганье ў Сойме й Сэнате, гісторыя Беларускага Пасольскага Клубу й народзіны Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады¹³⁶ напісаны адным з тых, хто, разам з Браніславам Тарашкевічам, Сымонам Рак-Міхайлоўскім ды іншымі беларускімі дзеячамі браў чынны ўдзел у змаганьні за незалежнасць Беларусі ад Польшчы.

З успамінаў паўстае постаць аўтара як чалавека, які здолыў глядзець на сябе й навокал цвярзоза й ня мае жаданьня праз гады перапісваць гісторыю ці нахвальваць самога сябе. Пра сябе, дарэчы, ён піша даволі жорстка (трэба ўлічваць, што «Успаміны» ствараліся на выгнаныні палітычным, а для беларусаў, можна сказаць, — на выгнаныні нацыянальным): «У той час я сапраўды стаяў на пункце гледжаньня фэдэрациі з Расеяй, адхіляючы ідэю незалежнасці, як падсунутую, паводле майго тагачаснага перакананьня, палякамі»¹³⁷.

Сувора ацэньвае Васіля Рагуля й прычыны правалу выбараў у Сойм: «Дзе ж прычына нашага ў сапраўднасці выбарчага паражэння? У народзе? Не! У кіраўніцтве выбарамі? Так! Сябры Цэнтральнага Выбарчага Камітету ў Вільні не былі самі ўпэўнены ў посыпеху прадпрыемства, былі апантаныя польскім тэрорам і пагоняю за мандатамі»¹³⁸.

Галоўная ідэя успамінаў — палітычнае жыццё беларусаў у Заходній Беларусі, змаганье за беларускасць. Няпросты шлях,

відаць, прайшоў і сам аўтар, але ён не адлюстраваны ў кнізе. Затое паказана, як дэпутаты Сойму змагаліся з апалаючваньнем і як большасць з іх — хто съядома, а хто не, — здрадзілі гэтай ідэі, зрабілі, як піша аўтар, «сальта-мартале да ўгоды», а гэта ня толькі саступка палякам, а ўдзел у стварэнні КПЗБ. Потым, на Салаўках, тыя, што засталіся жыць, ня раз згадвалі ды й перадумвалі зробленое (пра тое съведчаць успаміны Сямена Підгайнага «Беларусы на Салаўках»).

Партрэты вядомых беларускіх дзеячаў ва ўспамінах Васіля Рагулі таксама пазбаўлены съветлых фарбаў. Прыйкладам, пра Антона Луцкевіча аўтар пісаў: «Гэта быў чалавек зь вялікай хваравітай амбіцыяй, добры крытык, глыбокі знаўца беларускай літаратуры й слабы палітык. Кожнага, хто не пагаджаўся зь ягонымі паглядамі, ён уважаў за асабістага ворага й пісаў аб ім усякія паклёпы, ня лічачыся з этикаю сапраўднага журналіста»¹³⁹. І далей, гаворачы пра суд над Грамадой: «Ён нават напалову адрокся ад свае нацыянальнасці. Будучы арыштаваны ў справе Грамады, на допытах, на пытаньне аб ягонай нацыянальнасці, адказаў: «białorusin-polak». Для ідэоліяга й лідара Грамады — гэта непрабачальны грэх»¹⁴⁰.

Калі такая харктастыка была дадзеная Антону Луцкевічу, што карыстаўся нязменным аўтарытэтам у значнай часткі перадавой беларускай інтэлігенцыі на бацькаўшчыне й на эміграцыі, нічога дзіўнага, што вобразы больш блізкіх — па часе ды месцы знаходжанья — дзеячаў (прэзыдента БЦР Радаслава Астроўскага, былога сэнатора Юрыя Сабалеўскага, Янкі Станкевіча) атрымаліся таксама далёка не панэгірычнымі. Прыйкладам, пра Янку Станкевіча аўтар піша, што той «застаўся дзікім і не ўвайшоў ні ў адну беларускую групоўку; ды і яго ніводная й не прыняла б»¹⁴¹.

Менавіта Янка Станкевіч і распачаў дыскусію ў газэце «Бацькаўшчына», прысьвечаную «Успамінам» Васіля Рагулі. Свой першы вялікі — з працягам на трох нумары — артыкул ён так і назваў — «На баках «Успамінаў» Васіля Рагулі»¹⁴². Потым у палеміку ўступілі Аляксандар Орса¹⁴³, А. Стагановіч¹⁴⁴. Успаміны Юрыя Сабалеўскага прысьвечаны гэтай жа тэмэ¹⁴⁵, як і новыя палемічныя артыкулы Янкі Станкевіча¹⁴⁶.

Дарэчы, Стагановіч пазней таксама напіша ўспаміны пра Сойм¹⁴⁷. На жаль, яны ўсё яшчэ не надрукаваныя. Аўтар — постачь надзвычай цікавая, хоць і малавядомая ў нас.

Аляксандар Стагановіч нарадзіўся 25 студзеня 1890 г. на Наваградчыне ў сялянскай сям'і. Бацька памёр, калі малому

было толькі трох гадоў. Маці, наколькі давала рады, спрыяла сыну ў здабываньні адукцыі, што ў сялянскай сям'і было няпроста. Якраз тады пад уплывам чытаньня «Нашай Нівы» — гэта быў 1906 год — абудзілася ягоная нацыянальная съведамасць. У сваіх успамінах «Шэсцьдзесят год таму. У адзначэнні нашніўскага году»¹⁴⁸ ён пісаў: «Ня будзь «Нашай Нівы» — не было б Першай, Другой і Трэцяй Устаўных Граматаў, не было б БНР. Не было б 14-ёх беларускіх прадстаўнікоў у Польскім Сойме й Сэнаце з выбараў 1922 г. Не было б Беларускай Сялянскай-Работніцкай Грамады».

З пачаткам Першай сусветнай вайны Стагановіч быў змабілізаваны ў расейскую армію. Рэвалюцыя ў Расеі і заканчэнніе вайны засыпела яго ў Экспедыцыйным Корпусе ў Францыі.

На родную Наваградчыну А. Стагановіч змог вярнуцца адно ў 1920 г., падчас польска-савецкай вайны, але ўжо праз трох тыдні па вяртаньні, съякотным ліпенем быў змабілізаваны бальшавікамі на працу ў валасны «крэўкам», дзе змушаны быў заняць пасаду скарбніка і ўпаўнаважанага для правядзеньня «зямельнай рэформы». Верасьнем таго ж году вярнуўся палякі ды арыштавалі Стагановіча ў ліку першых, закідаючы яму «няпраўную перадачу валасной касы бальшавікам». Пасля некалькіх тыдняў допытаў ён быў вызвалены, але іншоў арыштаваны ў 1921 г. — і вызвалены зноў.

Напрыканцы 1925 г. Стагановіч уступіў ў Грамаду, у 1927 г. быў абраны войтам, але польская ўлады на пасадзе яго не зацвердзілі, замяніўшы на паслухмянага паляка.

У 1928 г. Аляксандар Стагановіч быў вылучаны кандыдатам на пасла ў Польскі Сойм па съпісе працоўна-сялянскага камітэту «Змаганьне». Выбары мелі адбыцца 4 сакавіка, але 2 сакавіка ён быў арыштаваны, што, зрэшты, не перашкодзіла набраць неабходную колькасць галасоў ды быць абраным. За кратамі новы пасол прасядзеў да 26 сакавіка і быў адпушчаны на патрабаваныне маршалка Сойму.

У чэрвені таго ж году, калі Стагановіч вяртаўся з Варшавы ў Наваградак, ён быў арыштаваны чарговым разам і адпраўлены ў турму ў Горадні. Судовая справа ішла ад 28 лістапада да 3 снежня і мусіла апраўдаць беларускага незалежніка.

Па вяртаньні ў Сойм ён засыпеў няпростую сътуацию. Ягонныя быўшыя паплечнікі па «Змаганьні» бачылі адзінае выйсьце ў шчыльным супрацоўніцтве з Камуністычнай Партыяй Заходніяй Беларусі ды ўсяляк імкнуліся скіліць на свой бок Стагановіча. Той адмовіўся — і фактычна застаўся ізаляваным. Ня мо-

гучы далей трываць у падобнай атмасфэры, ён вырашыў зрачыся пасольскага мандату. Але ж разам з мандатам ён выраксяй пасольскай недатыкальнасцю: акружны пракурор склаў апэляцыю на скасаваныне прысуду акруговага суду ў Наваградку ад 3 сінёжня 1928 г. З каstryчніка ў Вільні Стагановіч быў засуджаны на 6 гадоў няволі. Дома засталіся жонка, малыя дзеці ды рахункі ад адвакатаў.

Зыняволенъне Стагановіч адбываў у Наваградку, Горадні, на Лукішках, у другіх віленскіх турмах і быў адпушчаны па амністый раней тэрміну.

Якія б новыя ўлады ні прыходзілі — у 1939 г. ці ў 1941-м — вызваленъня не было, як не было й палёткі.

Дзейнасць А. Стагановіча на эміграцыі была шматбаковаю: сумесна з Ант. Адамовічам, Ф. Кушалем, А. Каҳаноўскім, Ст. Станкевічам ды іншымі ён браў удзел у зьезьдзе ў 1947 г. у Остэргофене ў выбарах Беларускага Нацыянальнага Камітэту, увайшоў ва Управу БНК, стаўся адным з закладнікаў аддзелу Згуртавання Беларускіх Вэтэранаў у Шляйсгайме ў 1952 г., уваходзіў Епархіяльную Управу, аброную на II епархіяльным зьезьдзе духавенства ў вернікаў БАПЦ у 1963 г., быў актыўным сябрам БАЗА. У 1957 г., калі Прэзыдыюм Рады БНР аб'ядналі з Радаю БНР, Аляксандар Стагановіч працаў заступнікам прэзыдэнта М. Абрамчыка (разам з Ант. Адамовічам) ды кіраўніком сэктару. Ён пражыў даўгое, плённае й, пэўна, нялёгкае, але шчаслівае жыццё. Памёр 28.12.1988 г.

Што мэмуары часам успрымаліся неабыякава, аbstoстрана, асабліва тымі, хто, як і аўтар, быў непасрэдна далучаны да апісаных падзеяў, съведчыць і рэакцыя беларускай эміграцыі на успаміны Я. Малецкага «Пад знакам Пагоні»¹⁴⁹. Гэтай кнізе быў прысьвачаны адмысловы выпуск «Летапісу» (пазней — «Летапіс Беларускай Эміграцыі»), № 11 за 1976 г. з артыкулам Л. Галіяка «Аб кнізе Я. Малецкага, аб хадэках і аб палянафілах», дзе крытык пісаў наступнае: «Трэба выказаць жаль, што кніга абымае толькі некалькігадовы перыяд нашага нацыянальнага руху і адно толькі папярэджана ўступам, папраўдзе, партыйным уступам, які апісвае часы польскай акупацыі Беларусі паміж дзіўюма войнамі, якія адбываліся на абшары нашай Башкайшчыны. У кожным выпадку, незалежна ад зъместу, трэба выказаць Я. Малецкаму падзяку за зробленое, бо лепш нат' нездобра напісаная кніга, як ніякай»¹⁵⁰.

Артыкул Леаніда Галіяка, як і палеміка вакол успамінаў В. Рагулі, закранаў канкрэтныя падзеі мінулага, што ляглі ў аснову

абедзьвюх працаў, ацэнкі людзей і самой сітуацыі ў Беларусі. У пэўнай ступені гэтыя артыкулы зьяўляюцца камэнтарамі пра-дузятых чытачоў. Ісціна, магчыма, была недзе пасярэдзіне. Але, як сказаў Гётэ, у такіх выпадках пасярэдзіне ляжыць праблема. Вырашэнъне гэтай праблемы — справа гісторыкаў...

Дзёнынікі Л. Галіяка сталіся асновай ягоных «Успамінаў»¹⁵¹, пра што й гаворыцца ў «Паслоўі ад рэдакцыі»¹⁵². Леанід Галіяк надаваў вялікае значанье съведчаныям відавочнікаў, кожнаму зъберажонаму факту.

Яшчэ ў артыкуле, прысьвачаным успамінам Малецкага, Галіяк пісаў: «Многа ўжо гадоў я заўсёды пры спатканыні з сябрамі ці знаёмымі раджу кожнаму, каб купіў сабе паперы ці гукапісны апарат і апісваў сваё жыццё, што бачыў на жыццёвым шляху, што перажыў сам ці чую ад верагодных асобаў, бо вельмі многа хто з нас мае ў памяці цікавыя дэталі адносна асабістага, грамадzkага й нацыянальнага жыцця, але ўсё гэта загіне, калі ня будзе той ці іншай тэхнікай зафіксавана.

Для будучых гісторыкаў, для наших нашчадкаў такія запісы будуть бяспечным матэрыялам, і выкарыстаныне запісаў паасобных дэталяў дасыць магчымасць стварыць шырокі абрэз праўдзівых падзеяў пэўнага часу — шырокі мазаічны абрэз, — дзе паасобны дэталі будуть тымі кавалачкамі рознакалярова-га скла, зь якіх складаецца мазаіка гісторыі.

Можна, праўда, на гэта адказаць, што лягчэй радзіць іншым, — заўсёды знаходзяцца перашкоды да выкананьня, зь якіх галоўныя: неабходнасць займацца больш актуальнымі справамі, адсутнасць часу ды энэргіі паслья заробкавай працы й г. д. Нягледзячы, аднак, на перашкоды, я асабіста маю таксама трохі запісаў, якія, калі ня ўдасца апублікаваць, дык будуть перададзены на пераходзаныне ў адну зь беларускіх устаноў»¹⁵³.

Так і сталаася: «Успаміны» былі выдадзены паслья съмерці аўтара ўдавой Леаніда Галіяка — Раісай пры дзейнай дапамо-зе Міколы Панькова, кіраўніка Беларускай Бібліяграфічнай Службы.

Сутнасць працы Л. Галіяка добра акрэслена ва «Ўгледзі-нах», напісаных, праўдападобна, М. Паньковым: «Шэрагі на-шае эміграцыі штогод малеюць, адыходзяць на вечны адпачы-нак тыя, хто ведалі многа... Маладое пакаленъне неяк ня вельмі да нас далучаеца... Большасць адышоўшых, за невялікім вы-няткам, не пакінула будучыні сваіх жыццёвых назіраньняў і практыкі жыцця з пройдзенae дарогі змаганьня за Беларуш-чыну, за дзяржаўнасць.

Гэта тым больш непакоіць, што нашыя ворагі спрытна падкідаюць нам розныя фальшыўкі, недамоўкі й нават выдумкі ды стараюца дэзарыентаваць нашу эміграцыю рознымі спосабамі.

Цяпер мы выдаем тое нямногае, што напісана праўдзіва, без хлусьні, без цэнзуры, без запалохваньня.

Першая кніга «Успамінаў» магістра права Леаніда Галіяка, які адышоў ад нас нечакана й прадчасна, — гэта ўдакументаваная праўда ягонага беларускага жыцця ад 1928 году да апошніх дзён. Гэта найлепшае съведчанье ня толькі для нас, але, галоўнае, для гісторыі нашае эміграцыі. Успаміны закранаюць амаль усіх наших дзеячаў, зь якімі прыходзілася яму мець да-чыненныі¹⁵⁴.

Успаміны Міхаіла Мацукеўіча (мітрапаліта Мікалая)¹⁵⁵, напісаныя прыканцы 90-х гадоў зь сёньняшнім разуменнем мінулага, уключаюць (як выглядае, бязь зменаў, што адрознівае іх ад успамінаў Л. Галіяка) дзённікі, якія вяліся аўтарам на працягу 40—50-х гадоў. Таму ва ўспамінах М. Мацукеўіча мы ня знайдзем больш-менш звязаны падрабязнай гісторыі эміграцыі ці жыццяпісу самога аўтара; хутчэй за ўсё, гэта тыя са-мыя — няхай нават зробленыя ў пазнейшыя часы — запісы прыватнага чалавека пра свой прыватны дзень, які выпадкам апынуўся на гістарычных скрыжаваньнях. Стварэнню такога ўражаньяня дапамагаюць і мяккі аўтараў гумар, і самаіронія, а таксама той падыход у апісаныні мінулага, калі падзеі рознай гістарычнай важкасці для самога аўтара значаць аднолькава. Там гаворыцца пра аднаго з продкаў аўтара на імя Пампуля (увогуле першыя шэсцьць стронак успамінаў падрабязнасьцю ды распрацаванаstryцю радаводу нагадваюць эвангельскае «Абрагам спарадзіў Ісаака, Ісаак спарадзіў Якава, Якав спарадзіў Юду...»), пра першае знаёмства з дзячынай, пра першае ка-ханье ня прыняцьцё рашэння служыць Богу й беларуска-му народу ды нялёгкі — нават у побытовых дробязях, якія, трэба думаць, звязаныя поўнай нечаканасцю для шмат каго з чы-тачоў, — шлях першагерарха, самотны шлях: «Самотнасьць адчуваў з маленства. Любіў хадзіць па лесе. Зелень, жывучасць дрэва захапляла мяне. Ни раз стаяў ды глядзеў на сасну, асіну, клён, ясень, вяз, дуб, бярозу — усе яны прыгожы ў сваім... Так, і цяпер адчуваю самотнасьць. Адчуваю, недзе нешта я страціў у сваім жыцці беспаворотна. Толькі не могу здагадацца — што»¹⁵⁶.

Значную мэмуарную вартасць і найбольшую вядомасць з усіх прац а. Язэпа Германовіча маюць, бяспрэчна, ягоныя ўспа-

міны «Кітай—Сібір—Масква»¹⁵⁷. Яны атрымалі станоўчыя водгукі ў вольнай беларускай прэсэ: «Можа, найважнейшая рыса кніжкі айца Язэпа Германовіча — гэта глыбокая людзкасць, пашана ў любоў да чалавека і ўсяго людзтва. З аўтара зьдзеква-ліся, насыміхаліся, мучылі яго, а ён у кожным чалавеку, ці гэта быў съледчы, ці, як іх называлі ў лягерох, «прыдурак-блатны», няважна — шукаў у ім перш за ўсё чалавека.

...Шмат што можна было б зацытаваць з прыгаданае кнігі «Кітай—Сібір—Масква». Але толькі прачытаўшы ўсю кнігу, можна будзе мець запраўды поўны вобраз аб зьдзеках, нялюдз-касці і несправядлівасці савецкага рэжыму»¹⁵⁸.

У часапісе «Божым Шляхам», які шмат гадоў рэдагаваў а. Германовіч, таксама зымешчана нямала ягоных цікавых ма-тэрыялаў: «Успаміны аб а. Андрэю Цікоце»¹⁵⁹, «Добры пас-тар — Віктар Шутовіч»¹⁶⁰, «Мае прыяцелі» (пра К. Стэповіча, З. Якуця, А. Астрамовіча, Ф. Рамейку, А. Міхайлу, В. Аношку, а. К. Смульку»¹⁶¹, урэйкі з другой, няскончанай кнігі мэмуараў «Учора—сягоныя—заўтра»¹⁶².

Цікавым і каштоўным дапаўненінем да надрукаваных успа-мінаў зьяўляюцца лісты а. Германовіча да Юркі Віцьбіча. Яны знаёмяць нас з новымі фактамі жыцця аўтара, ягонай твор-часцю, зь ягонай зацікаўленасцю пра проблемамі беларускай мовы¹⁶³.

У сваіх лістах а. Германовіч піша: «Мае «Успаміны» маюць неяк пайсыці ў пераклад на ангельскую. Спадарыня Бачалёр, ангелька, згадзілася тлумачыць з польскага перакладу, які быў аўтарызаваны й даволі добра прыняты ў польскім грамадстве. Пры гэтым перасылаю копію маёй драмы-трагедыі «Беларусь у крыві і ў вагні» й прашу ласкава, але моцна яе скрытыкаваць, а нават паправіць мову. Мушу прызнацца, мяне добрыя людзі ўсыцяж папраўляюць, бо я сам моцна-нямоцны ў роднай мове.

Нарадзіўся ў гадаваўся ў мястэчку Гальшаны, у якім мова беларуская, на дзіве, ня згодная з навакольлем: у нас усё кіру-еца на «і», напрыклад, *палицеў*, *пасідзеў*, *біроза*, *сікера*. Ціка-ва, што такую мову я спаткаў у Прыдруйску. Магчыма, што жыхары Гальшан і Прыдруйску зынекуль былі Сапегамі прыве-зены. Гальшанскі замак съведчыць аб Сапегах, а Гарадзішча ў дзвіюх вёрстах ад мястэчка съведчыць аб князёх Гольшах. А ву-чыўся я ў школах расейскіх і ў духоўнай спольшчанай сэміна-ры ў Вільні.

Працаўаў съвятаром спачатку ў мазурох у Белаастоку й толькі ад 1919 г. у Ваўкавыскім, пасля ў Слонімскім, далей у

Дзісненскім і нарэшце ў Браслаўскім паветах. Далей 14 гадоў у Кітаі (там у мове расейскай у школе-гімназіі), пасыля ў Сібіры — 6 з паловай год, і яшчэ ў Польшчы — 4 з паловай, далей Рым, Амэрыка, Лёндан. Як бачыце, паўстала такая мікстура розных моваў і ўплываў, што маю аваўязак прасіць людзей практичных папраўляць маю граматыку. І пакорна прашу Вашае ласкавасці не цырымоніца, а добра парадзіць і памагчы аўтару ў ягоных слабасцях, зусім зразумелых. А пісаць па-беларуску я пачаў, маючи блізка 36 гадоў, пад націкам кс. Адама Станкевіча й сп. Гарэцкага, які мяне праста прымушаў да гэтага, кажучы: «Табе, айцец, грэх будзе, калі ня будзеш пісаць!» З таго я пачаў пісаць у 1919 годзе і ўжо далей «грашыў», пішучы розныя разнаёдзяць, пакуль не перарваў мяне Харбін.

Драму пасылаю пакуль у брульёне¹⁶⁴: калі яна пройдзе этап крэтыкі і адліжыць крыху спакойна, тады вазьмуся яе перарабіць на чистую да выдання ў кнігцы, зразумела, калі крэтыка яе не збрakuе цалкам! І яшчэ прашу звярнуць увагу на зьмест гістарычны й лёкальны ў Росіцы, ці няма там аніякіх памылак? Нават, можа, штосьці патрабуе папраўкі ў адносінах немцаў да беларусаў і ў ваенных нямецкіх формах, чынах, назовах. А мястэчка Росіца ёсьць тое самае, а ня іншая Расіца. І я рады, што Вы памаглі мне ўстанавіць тэрмін зынішчэння той Росіцы, бо якраз законыніцы гаварылі аб месяцы лютым і аб днях — аўторак, серада, чацвер, — гэта супадае з канцом лютага й з датамі, якія я ўжо прызнаў фактычнымі»¹⁶⁵.

«Адносна маіх «паветалізмаў Гальшанскіх» хачу зацеміць, што яны ня дужа сходзяцца з такімі ж Францішка Багушэвіча, бо мае слайўная Гальшаны, на дзіве, маюць зусім адметную мову ад ашмянскіх — да таго, што нават аб Ашмяне (гэта нашае паветавае — раённае места) у Гальшанах гавораць: «Там жывуць мужыкі, бо кажуць «ня трэба!» Бо тое ў Гальшанах пануе «ні», як дражняць наўкол нашых: «Альшанец узяў сікеру й паліцеў па бірэзынічку». Я ж, праўда, ужо адвык ад таго ўпартага «і», але засталася ў мяне маса ўсякае мешаніны...

І вельмі крыйдна, калі кажуць аб слайўных гістарычна Гальшанах, што яны *село*. Я сам яшчэ помню, як у гальшанскім замку на Замкавай вуліцы (афіцыйна называлася Вішнеўская, але ніхто ў нас яе так не называў) на загад памешчыка генэрала Гарбанёва зьбівалі чатыры вежы па рагах парку. А ўласнікамі замку былі князі Гольшы, пасыля Сапегі, наступна Корсакі, пасыля паўстання 1863 году генэрал Гарбанёў і, нарэшце, новая «хвітура» расейская — Ягмін, хоць прозвішча ягонае летувіскэ.

У Гальшанскім касьцёле быў маўзолеум-помнік Паўла Сапегі, фундатара касьцёла, — чатыры ляжачыя фігуры: князь і троі ягоныя жонкі (пэўна ж, паступова іх меў) — вялікая, сярэдняя й найменшая. Цудоўная мастацкая разьба — у разьмеры больш нармальнага росту чалавека, у шэрым мармуры. Ператрывала войны й рэвалюцыі, але што зь ёю цяпер, ня ведаю, бо касьцёл абернены на склад...»¹⁶⁶.

«Дзякую Вам за ліст і за Вашую, як кожаце, гутарку аб маёй не зусім здатнай, а таму й сапраўднай асабістай трагедыі. Найперш важна тое, што Вы дакладна акрэслілі месца тae дзеi, а таксама апісалі нямецкіх і савецкіх дзеячаў.

Тут хачу адрэзу зазначыць, што падзеі ў маёй драме ня выдуманыя, але ў аснове ўзятыя з пратаколу, які прывёз з Польшчы адзін з нашых айцоў (Ф. Журня). Ён дакладна апітаў адну сястру-законніцу, якая сама перажывала ўсю трагедыю й ссыпаў зе словаў, і яна пасыля ўсё падпісала: там паказаны дні й гадзіны, і іншыя факты. Між іншым, яна паказала, што ўласна афіцэры былі немцы, а пры іх перакладчыкам быў латыш. Яе справа заслугоўвае на поўны давер, бо а. Кашыра (быў зынішчаны ў канцы), які адвёз сяцьцё у Другую, дасказаў ім, што дзеялася ў мястэчку падчас забойства людзей, бо ён сам належаў да групы возчыкаў, што перавозілі народ з касьцёла да назначаных пунктаў. І, нарэшце, па пары тыдняў гэтыя ж законыніцы адведалі пажарышчу ѹ там пазналі руку а. Кашыра з ружанцам, а таксама й другія знакі злачынства тae экспедыцыі. Значыць, усе падзеі, уціск народу, замкнёнага ў касьцёле, — гэта ўсё сапраўднае: народ там маліўся, плакаў, спавядаўся ды чакаў пэўнае свае згубы.

Айца Ляшчэвіча я знаю асабіста ў Харбіне: ён часткова працаваў у нашай школе й быў майм прыяцелем; дык ён у мяне апісаны зусім натуральна і аўтэнтычна. Айцец Кашыра быў майм вучнем у Друйскай гімназіі, і пасыля яшчэ я спатыкаўся зім у Другі ў гадох 1936—38-х, калі меў перапынак між першым ды другім сваім знаходжаннем у Маньчжурыі. Тады Кашыра быў маладым святаром, і я таксама яго апісаў дакладна. Законыніцаў я даў сапраўды зашмат для трагедыі (10); яны працавалі ў Росіцы й другіх парахвіях, але пры аказіі яны ўсе былі сагнаныя ў самую Росіцу ѹ там напаткалі катастрофу. Не захацелі пакінуць пляцу сваёй духоўнай і самарытанская місіі, хоць адкликала іхная Генэральная Матка й выпраўлялі немцы ў Другую. Вядома, дэталі ў мяне выдуманыя, але надта асыцярожна, каб я выйсці задалёка ад ведамых фактав. Думаю, што трэба будзе ва ўступе абгаварыць і абаснаваць гісторыю тых дзён.

П'еса зусім ня мае прэтэнзіі да тэатру, а больш мае надзею трапіць у рукі чытачоў, каб маглі даведацца аб такім выдатным фрагмэнце, які ілюструе агульны стан беларускага народу падчас Другой сусветнай вайны»¹⁶⁷.

У 1970 годзе а. Германовіч пачаў пісаць новыя ўспаміны, якія, як выглядае, мусілі ахапіць той ранын пэрыяд жыцьця аўтара, што застаўся па-за часавымі рамкамі кнігі «Кітай—Сібір—Масква», але яны не былі скончаныя — напісана ўсяго крыху больш за трыццаць старонак¹⁶⁸.

Ва ўспамінах Адама Варлыгі «Чутае—Бачанае—Перажытае»¹⁶⁹ можна знайсці падрабязнае апісаньне сялянскага побыту дарэвалюцыйнай Беларусі. Народныя показкі пра чарцей суседнічаюць з пэдагагічнымі назіраннямі, гісторыяй школьніцтва на Лагойшчыне. Тут і рэвалюцыйны Віцебск, і антыпольская партызанка, Краснаборская школа й настаўніцкія канфэрэнцыі, постаці прафэсараў і студэнтаў. Даваеннае жыцьцё паказана з такімі дэталямі, якія наўрад ці адшукаеш у іншай працы, — пададзены нават дакладныя каштарысы на тканіну й зброя.

Колькі слоў трэба сказаць пра самога аўтара, бо празь ягоную біяграфію чытач зможа атрымаць пэўнае ўяўленыне пра зьмест ненадрукаваных яшчэ ўспамінаў.

Нарадзіўся Язэп Гладкі — сапраўднае імя Адама Варлыгі — 4 кастрычніка 1890 г. у вёсцы Міхалкавічы на Лагойшчыне. Скончыў спачатку школку ў суседній вёсцы Корані, потым — Хаценчыцкую двухклясавую (у 1911 г.). Праз год быў узяты на службу ў войска, дзе яго й засыпела Першая сусветная вайна. Быў Язэп Гладкі фэльчарам-санітаром на Заходнім фронце, за мужнасць быў узнагароджаны трymа Георгіеўскімі кръжамі.

Ужо ў войску Я. Гладкі быў арганізатаром беларускіх гурткоў у брыгадах, і калі адбываліся выбары дэлегатаў на Зыезд беларусаў-вайскоўцаў, ён стаўся адным зь іх. Менавіта на гэтым зыезьдзе Гладкі атрымаў мандат на Ўсебеларускі Кангрэс у Менску, дзе аказаўся съведкам разгону Кангрэсу камісарам Крывашэнім¹⁷⁰.

У 1921 г. Язэп Гладкі засноўвае ў Корані беларускую школку — першую ва ўсім Барысаўскім павеце, у 1924 г. была адкрыта такая самая школка і ў родных Міхалкавічах. Але баражьба з беларушчынай набывала ўсё большы размах, і ў 1930 г. Гладкі быў звольнены як палітычна ненадзейны. У пошуках працы ён пераяжджае ў Менск, заканчвае курсы Вышэйшага Пэдагагічнага Інстытуту й нават уладкоўваецца на пасаду ма-

лодшага навуковага супрацоўніка ў Інстытуце Школьнае Пэдагогікі, дзе яго й засыпела вайна.

І ў час вайны, і ў лягерох ДП Язэп Гладкі пераважна займаўся tym, што было яму бліжэй за ўсё — настаўнічай. Не было падручнікаў, чытанак, і ён сам бярэцца за іх складаныне й друкаваныне. Так нарадзілася выдавецтва «Заранка», дзе былі выдрукаваныя чытанкі й зборнікі казак. Пазней свае навуковыя працы, падпісаныя псеўданімам Адам Варлыга, — «Краёвы слоўнік Лагойшчыны», «Прыказкі Лагойшчыны» ды іншыя, — ён друкаваў пад грыфам БІНіМу.

Язэп Гладкі памёр 28 ліпеня 1972 г., не пасыпейшы апублікаваць свае ўласныя ўспаміны, якія Вітаўт Тумаш парабаў на з «Баркулабаўскай хронікай»¹⁷¹.

«Я задумай пісаць гэтую работу яшчэ ў Нямеччыне ў 1949 годзе. А гэта сталася выпадкова. Мне аднаго разу ўсплыло на думку, што добра было б, каб дзе наўрэцца на такія запісы, як у нашым краі жылі людзі дзьвесыце-трыста год таму: што яны елі, у што адзяваліся, што сеялі, як што радзіла, як яны праводзілі вольны час, колькі і якога мелі статку, якія мелі будынкі. Тыя людзі не пакінулі пасыля сябе запісаў, бо былі непісьменныя, і мы на іх за тое крываўдзіца ня можам. А можа, было б цікава tym людзям, што будуць жыць пасыля нас за дзьвесыце-трыста год, як мы жылі? А калі мы гэтага не запішам, дык яны будуць мець падставу на нас наракаць за гэтую нашую нядбальсць. Дык вось, я тады й наважыў узяцца за гэту работу, каб дагадзіць людзям, што зьявяцца па нас»¹⁷².

Спасярод іншага Адам Варлыга спрабаваў суаднесьці беларускія найменыні з пэўнымі колерамі задоўга да таго, як гэтым пачала займацца беларуская лінгвістыка: «Больш за ўсё мяне цяпер цікавіць фантазія колераў. Калі я спрымаў у галаву новы прадмет, дык ён павінен быў быць у маёй памяці наглядным: я ўяўляў ягоную і форму, і колер. Але амаль адначасна ўспрымаліся рэчы далёкія, якіх я ня мог бачыць, а таксама прадметы разумовыя, якіх немажліва бачыць. Гэткія прадметы ў майі ўяўленыні мелі туманную неакрэсленую форму, але колер мелі. Некаторыя колеры я й цяпер вельмі добра памятаю. Лагойск — на цёмным фоне шмат съветла-жоўтых крывауль, як палазоў. Менск — амаль гэткія самыя крываулі, але цёмна-жоўтага (залацістага) колеру сярод такога ж цёмнага фону. Нядзелька — ружовага колеру, як той прамень, што ляжыць каля пярэклеці (па ім усходзілі на пярэклець, калі ў клець ішлі). Мыслі — на цёмным фоне група белых плямаў адна ля аднай. Думка — ся-

род цёмнага фону група з жаўтавым адценьнем на краёх сівых плямак адна ля аднай, форма іх падобна воку, а асяродак плямкі цямнейшы. Вёска Лішчыцы — на цёмным фоне група сівых плямак з пунсовымі краямі. Вёска Прудкі — група стоечых сівых, падобна да лясковых, кійкоў. Вёска Церахі — група сівых хваль. Вёска Чэрнева — група чорных хвалістых ліній адна на аднай, і адражнівающа вузенькімі сіаватымі. Вёска Грамніцы — група пунсовых хваляў».

Адам Варлыга памёр, не паспейшы скончыцца працу, якой сам быў ня вельмі задаволены, бо лічыў, што «не дасягнуў мэты: усё таптаўся каля свае асобы». Сённяня 300 старонак рукапісу — гэта ня толькі жыцьцязіпіс аднаго чалавека, але й жыцьцязіпіс часу, мовы, месца, падзеі. З усяго вялікага рукапісу большая частка прысьвечана даваеннай Беларусі й толькі 60—70 старонак — Бэрліну, лягерам ДП, эміграцыі. Прыйчым, добра бачна, што гэтыя апошнія старонкі напісаныя съпехам, без асаблівай апрацоўкі, адчуваецца, што пяром аўтара кіравалі, перш за ўсё, пэўныя асабістыя матывы, таму і побыт лягерны, і постаці выгнанцаў (М. Шыла, С. Коўш, Хв. Ільляшэвіч) намаляваныя рэзка, востра, зь непрыхаванаю крываю.

Затое асноўная частка ўспамінаў адметная добрай мовай, староньнім — часам нават занадта — паглядам на падзеі, пільнай увагай да побытавых дробязяў, імкненіем засвядчыць іх найбольш дакладна. Пра гэта гавораць нават назвы разьдзелаў: «Наша хата», «Нашы будынкі», «Статак»... Але лічыць успаміны Варлыгі выключна этнографічнымі было б памылкай; у іх багата гістарычных назіраннія, апісаныя падзеі, съведкам якіх быў аўтар: «Лютайская рэвалюцыя», «Антыпольская партызанка», «Супрацьбальшавіцкая партызанка», «Байкот Чырвонай Арміі», «Краснаборская школа», «Настаўніцкая канфэрэнцыя» ды іншыя. Пералічыць усе падзеі, зъявы беларускага тагачаснага жыцьця, занатаваныя аўтарам, прайлюстраваць іх аўтаравым тэкстам проста не ўяўляецца магчымым.

Але адзін з паваротных этапаў жыцьця Адама Варлыгі ўсё ж такі не хацелася б прамінуць — гэта далучэньне аўтара да беларускасці: «Зь беларускім друкаваным словам я пазнаёміўся зь лістовак 1905 году, дзе гаварылася аб уціску сялян. Тут патрабавалася розных палёгкаў для сялян, беларускай мовы ў школах. Другую ж тады давялося чытаць польскую лістоўку супраць беларускасці. Пад гэтай лістоўкай было падпісаны слова «Ксёндз». У гэтай лістоўцы перасыцерагаліся каталікі, каб не запісваліся беларусамі, а хто запішацца беларусам, дык па-

трапіць самахоць у папоўскія рукі, і ні ён, ні ягоныя ўнуکі ня выракуцца праваслаўя. Крамнікаў сын М. Файн выпісваў «Нашу Ніву» і нават сам тое-сёе пісаў у гэту газэту пад псеўданімам М. Пекны. А калі быў настаўнікам у нашай школе А. Жалейка, і ў пустым пакойчыку ў школе ляжала «Наша Ніва», дык вучні бралі й чыталі яе, ды зноў клалі на месца. Ну і ксёндз Пацэвіч трохі паддаў ахвоты да беларушчыны, а галоўнае — ён як бы загарантаваў, што гэта ня шкодна для каталікоў, ня шкодна для каталіцкай веры.

Калі я вучыўся ў 2-х клясавай школе, дык у школу прыходзіла зь Вільні пэрыядычная літаратура Саланевічавага¹⁷³ кірунку, дзе былі напады на беларускіх дзеячаў і на ўесь рух. Настаўнік Сапрык казаў, што гэта чарнасоценская рэакцыйная літаратура, ёй ня трэба верыць, а «Наша Ніва» — прагрэсіўная газэта. Сапрык часамі дазваляў пісмовыя работы пісаць па-беларуску, але ня ў сыштках, а на асобных лісткох. Ён нават паведаміў, што беларуская мова ўрадам забаронена. Прыйтym ён дабавіў, што беларуская літаратурная мова не распрацаваная, на ёй няма навуковых кніг, дый граматыкі беларускай няма.

Калі я быў у войску, дык брат мне пісаў часта аб беларускім руху, аб літаратуры й пісьменніках. Ён вучыўся разам зь Лявіцкай Вандай, дачкой Ядвігіна Ш., у Радашкавіцкім Гарадзкім (вучылішчы — рэд.). Там блізка Радашкавіч жыў абшарнік Сынітка. Ён сваёй дачы спрэвіту беларуское ўбраныне, дык яна ў ім па кірмашы шпациравала».

Блізкія зъвестам да ўспамінаў Адама Варлыгі ўспаміны Васіля Стомы-Сініцы «Маё мястэчка»¹⁷⁴, надрукаваныя раней у часопісе «Беларускі съвет»¹⁷⁵ у іншай рэдакцыі, а таксама рукапісныя ўспаміны Мітрапаліта Мікалая «Моталь»¹⁷⁶. Гэта вельмі пашыраная ў съвеце форма «крайзнаўчых» успамінаў, якім уласціва камэрнасць аповеду, канцэнтраванье ўвагі на мясцовых, лякальных падзеях; у такіх успамінах важныя, съветнага значання падзеі могуць абыніацца ці згадвацца адным-двумя сказамі. Да такіх належалаць успаміны: А. Бостанскі «На поўначы Пастаўшчыны»¹⁷⁷, Б. Прыйтыцкі «Вільня»¹⁷⁸, Б. Прыйтыцкі¹⁷⁹ «Мая вёска»¹⁸⁰, В. Цярпіцкі «Вёска Доры»¹⁸¹, Г. Сл. «Зь мінулага»¹⁸², А. Слонімскі «Мая Слонімшчына»¹⁸³, Б. Еўтух «Менск у 1930—1931 гадох»¹⁸⁴ і іншыя.

Арыгінальным мэмуарным творам зъяўляецца кніга Янкі Юхнаўца¹⁸⁵. Гэта ўспаміны зь мінулага, далёкага й ня вельмі, зънітаваныя зь перакладамі, арыгінальнымі вершамі, цытатамі з прачытанага, філязафічнымі разважаньнямі: «Я палохаюся

ўспамінаць, але ўспомню. Сіне-чыстае зімовае неба. Поўны месяц. Неглыбокім сънегам паўкрытая, марозам прыгладжаная, паверхня зямлі зіхаціць белізной ад съвітла поўніка. Я жыву ў вёсцы. Скратна займаюся супраціўнымі словамі супраць фашыстаў, агітую за беларускі нацыяналізм.

...я прыціснуты да высакаватага драўлянага замёту каля сялібы.

— Расстраляць!

...зьблі маё ablіtcha. Свае рабілі, не фашысты.

...узвышаецца сіла, ня ведаю, ад чаго. Пакуль білі жорстка, у маёй галаве жызынела: будзеш жыць... жыць! І глянуў на поўны съвітлом месяц.

...правай рукой, яна й цяпер пакутна баліць, прад трymа злыднямі адным узмахам перамахнуў сваю постаць праз замёт. Яны страляюць. Апынуўся на волі. Бег, бы ад Гітлера ўцякаў. Гэта было ня першое ўцяканье праз лес. У пачатку вайны адзіночны лёгkі танк нямецкі рухаўся па шашы ў кірунку Лепеля ці Віцебску. Я кінуў гранату пад яго із аховы валуна. Танк падбіты астаўся на абалоні дарогі на ўскрайку вёскі Маргавіцы. У гэтай вёсцы ўжо былі народжаныя паэты А. Ставер і Ю. Сьвірка.

Аднойчы з бацькам мы зірнулі на гэты танк. Бацька толькі потым сказаў: удалося табе. Але ў першую вайну мне гэткае не натрапілася.

...дзяякуочы веданью мясцовасці, уратаваўся.

...злыдням, што жадалі расстраляць, я ніколі ня помсыціў. Разумеў іхнью нянавісць — паўрыджаныя саветамі.

Ім адпомсыцілі за мяне, што змагаліся супраць фашыстаў.

...інстынктывай помсты супраць сваіх ворагаў ніколі сабе не дазваліў. Але да пагарды, як кожны чалавек, схіляюся.

...без яе, прабачце, немагчыма існаваць, таму, што яна дазваляе чалавеку паміраць ува славе абходных грахоў, маіх і іншых.

...пасыль другога, неспадзеўнага выпадку мяне агарнула благім. Блізу больш паўгоду ў гутарцы заікаўся. Лячыў падпольны доктар. І яшчэ большае — назаўсёды ў мяне зьнікла мэханічная памяць, якую я сціпла дэмантраваў у школе. Мне далі клічку: «Спытаі у Леанарда да Вінчы, ён памятае»¹⁸⁶.

Савецкі таталітарны рэжым, ягоная нялюдзкасць, антыбеларускасць — асноўныя проблемат мэмуараў Пётры Палягошкі «Успаміны з жыцця пад савецкай уладай і з пабудовы Беларусі

морскага канала»¹⁸⁷ і Аўгена Калубовіча «На крыжавой дарозе»¹⁸⁸.

Багаты й каштоўны матэрыял, звязаны з гісторыяй эміграцыі й нацыянальнай вызваленчай думкай, утрымліваюць кнігі Канстанціна Мерляка¹⁸⁹, Яна Пятроўскага¹⁹⁰, Раісы Жук-Грышкевіч¹⁹¹, Алеся Змагара¹⁹², Барыса Рагулі¹⁹³, Юрія Весялкоўскага¹⁹⁴, Яўхіма Кіпеля¹⁹⁵.

У Беларускай бібліятэцы імя Францішка Скарэны ў Лёндане захоўваюцца ўспаміны айца Т. Падзявы пра айца Я. Германовіча й вялікія, напісаныя ў польскай мове, — пра айца А. Цікоту; успаміны Бэрнарда Стэповіча пра К. Свяяка¹⁹⁶; няскончаная, на жаль, праца айца Льва Гарошкі «Праз навальніцы й нягоды. Успаміны з гадоў 1930—1944»¹⁹⁷, што ствараліся ў Парыжы й Лёндане. Гэта ўнікальныя съведчаныні няпростай гісторыі беларускага вуніяцтва, змагання з расейскім праваслаўем і польскім каталіцтвам. Нездарма, відаць, акупацыйныя рэжымы прыраўноўвалі беларускіх съвітароў-вуніятаў да нацыянал-дэмакратаў. У гэтых успамінах таксама па-мастацку апісаны часы навучанья Л. Гарошкі ў Навагрудзкай Беларускай Гімназіі, знаёмства ў Вільні з Антонам Луцкевічам, гады ў грэка-каталіцкай Багаслоўскай Акадэміі ў Львове, рэлігійнае жыццё, беларуская праца падчас Другой сусветнай вайны ў Баранавічах — адкрыццё школ, стварэнне музею.

Большая частка мэмуарных публікацый, як ужо адзначалася раней, змяшчалася ў пэрыядычным друку. Шматлікіць ды разнастайнасць мэмуарных публікацый у пэрыёдыцы робіцца амаль немагчымым іхны поўны агляд. Спынімся, прынамсі, на тых, што, як нам здаецца, і сёньня захоўваюць актуальнасць, застаюцца цікавымі і для даследчыкаў, і для чытачоў.

У цэнтры ўвагі эміграцыі былі ўспаміны, што асьвяталяі якраз тыя моманты беларускай гісторыі, якія замоўчваліся ці скажаліся афіцыйнай гістарыяграфіяй на бацькаўшчыне.

Шэраг мэмуарных матэрыялаў прысьвечаны Першаму Ўсебеларускаму Кангрэсу, адвешчанню незалежнасці Беларусі. Сярод іх назавем «Першы Ўсебеларускі Кангрэс 18—31 сінтября 1917 г. Успаміны Дэлегата Кангрэсу»¹⁹⁸, М. «Знаменная дата. Саракагодзьдзе Ўсебеларускага Кангрэсу. З успамінаў сучасніка»¹⁹⁹, Яўхіма Кіпеля «Смаленск у 1919 годзе»²⁰⁰, а таксама цікавыя ўспаміны Радаслава Астроўскага пра зацверджанье ў 1917 годзе герба й сцяга, які шыла, дарэчы, дачка Ядвігіна Ш., пазней жонка Язэпа Лёсіка — Ванда Лявіцкая²⁰¹.

Жыцьцё ў Беларусі асьветлена ў публікацыях Алеся Беразьняка «Пад цэнзурным наглядам. Нататкі чыгача да ўспамінаў Паўліны Мядзёлкі «Сыцежкамі жыцьця»²⁰², В. Будзімера «Беларусізацыя Гомельшчыны»²⁰³, В. К. «Безнадзеянасьць. Праудзіва здарэньне»²⁰⁴, Алеся Вожыка «З кнігі «Вячоркі дзеда Самуілы»²⁰⁵, М. Журбана «Ўспамін мінульых выбараў»²⁰⁶, Міколы Куліковіча «Хада. З падсавецкага мінулага»²⁰⁷.

Жыцьцё беларусаў за межамі бацькаўшчыны адлюстравана ва ўспамінах Ул. Брылеўскага «Беларусы ў даваенны Варшаве»²⁰⁸, П. Мірановіча «Беларусы ў Латвіі. 1919—1944 гг.»²⁰⁹, М. Швэдзюка «Беларусы ў Афрыцы ў 1942—1948 гадох»²¹⁰, Э. Цялоўскага «Пад пякучым сонцем. Беларусы ў Парагваі»²¹¹, М. Белямку пра беларусаў у Кліўлендзе²¹².

Пра канцэнтрацыйныя лягеры, перасыледы й рэпрэсіі на Беларусі апавяддаецца ў «Хроніцы Грамадаўскага Руху»²¹³, «Пасавецкіх канцлягерох»²¹⁴, ва ўспамінах Каустусі Птаха «Варкуцкая забастоўка 1937 году»²¹⁵ і «Пасавецкіх канцлягерох»²¹⁶, Даната Баяна «Сын нацдэма»²¹⁷, Б. Калістрата «У падвалах НКВД»²¹⁸ і шмат іншых.

Рэлігійнаму жыцьцю ў падсавецкай Беларусі прысьвечаны ўспаміны Сьведкі «Ці ёсьць катакомбае рэлігійнае жыцьцё ў Беларусі»²¹⁹, А. Дарожнага «Беларусь у бязбожным агні»²²⁰, Л. В. «Перасылед веры й царквы ў Савецкім Саюзе»²²¹. Ва ўмовах татальнага змагання дзяржавы з рэлігіяй, калі нішчыліся і людзі, і дакумэнты, успаміны эмігрантаў набываюць неацэннае значанье ў стварэнні энцыклапедыі беларускіх съвятарадоў і рэлігійных дзеячаў, у пошуках нацыянальных каштоўнасьцяў. Тут найперш трэба згадаць успаміны А. Шукелойца «Скарбы Менскіх праваслаўных цэркваў»²²² і «Скарбы Менскіх каталіцкіх касьцёлаў»²²³, «Ўспаміны» Н. Кіркевіча²²⁴.

У беларускім каталіцкім часапісе «Зынчі», які выдаваў у Рыме Пётра Татарыновіч, нават была адмысловая рубрыка «Трэба іх памятаць». Тут друкаваліся «Ўспаміны аб Станіславе Глякоўскім» П. Дрыговіча й П. Дрыгвіча²²⁵, В. Жылінскага «Кс. Фабіян Абрантовіч. Асабістая ўспаміны»²²⁶, С. Г. «Жменька ўспамінаў аб кс. Уладыславе Талочку»²²⁷, Я. С. «Жменька ўспамінаў на адну дарагую юбілейную магілу. Кс. Лісоўскі»²²⁸, З. «Мітрапаліт Андрэй Шаптыцкі ў маіх успамінах»²²⁹, Я. С-ка «Пасьмертны ўспамін аб ведамым беларускім дзеячу. Фабіян Ярэміч»²³⁰, В. Карасевіча «Кс. Віктар Шутовіч»²³¹, П. Т. «Адгалоскі мінуўшчыны»²³², Пятра Татарыновіча «Др. Станіслаў

Грынкевіч»²³³, «Ведамка да біографіі Андрэя Цікоты»²³⁴, Віленчuka «Інжынер Адольф Клімовіч. Жменька ўспамінаў»²³⁵.

Значны пласт успамінаў прысьвечаны жыцьцю ў Заходній Беларусі, Вільні: Язэпа Сажыча «І паны гаварылі нашай мовай»²³⁶, «Хацелі з нас зрабіць палякаў праваслаўных»²³⁷, Міколы Шчорса «Беларускі Студэнцкі Саюз»²³⁸, Юзэфы Найдзюк «Мае ўспаміны»²³⁹, Часлава Найдзюка «Ўспаміны аб Універсытэце Стэфана Баторыя»²⁴⁰, С. Шчэрбы «Незабытны верасень 1939 году»²⁴¹.

Асобнай увагі заслугоўваюць успаміны пра антыбальшавіцкое змаганьне, у прыватнасці, пра партызанскае супраціў і Слуцкае паўстаньне: А. К. «Слуцкае паўстаньне. З успамінаў удзельніка»²⁴², Лявон Р. «Гэтак было... Галасы удзельніка Слуцкага паўстаньня»²⁴³, К. Рамановіч «Бальшавікі помсьцяць»²⁴⁴, К. Езавітаў «Славутае Слуцкае Народнае Змаганьне»²⁴⁵, А. Саковіч «Лістападаўцы»²⁴⁶, Ю. Х. «З успамінаў Слуцкага паўстанца»²⁴⁷, Р. Драчалуцкі «Памяці героя антыкамуніста Зымітра Воўкава»²⁴⁸, «Да гісторыі антысавецкай партызанскі на Беларусі»²⁴⁹.

Шэраг рукапісаў, прысьвечаных Слуцкаму паўстанню, яшчэ чакае публікацыі. Так, у архіве Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва захоўваючы ўспаміны, напісаныя ў 1944 годзе ў Бэрліне для Галоўнага Кіраўніцтва Вайсковых спраў БЦР А. Сокал-Кутылоўскага «Мае ўспаміны аб Слуцкім збройным змаганьні з бальшавікамі ў 1920 годзе», А. Бачко «Ўспаміны аб Слуцкім паўстанні», Т. Данілюка «Мае ўспаміны аб службе ў беларускіх вайсковых фармацыях і ўзделе ў беларускім збройным змаганьні ў 1917—1921 гадох»²⁵⁰.

Неадназначныя, але, бяспрэчна, вартыя ўвагі ўспаміны атамана Шарсыцена «Беларускія партызаны 1921—1925 гадоў у Заходній Беларусі»²⁵¹, а таксама дзясяткі дробных нататак у газэце «Беларускі Голос».

Верагодна, што ў названых працах сустракаюцца недакладныя факты, перабытаныя імёны й даты: аўтары ня мелі ні архіваў, ні спэцыяльных дасыльданьняў, нават даведнікаў агульнага характару, і маглі абапірацца адно на сваю памяць. У шэрагу выпадкаў, дзяячуочы пільнай увазе эміграцыі да мэмуарных публікацыяў, такія «агрэхі» суб'ектыўнай памяці становіліся аб'ектамі вострай крытыкі ў водгуках, палемічных зацемках, прыватным ліставаньні й падвяргаліся перакрыжаванай праверцы і ўдакладненню. Сабраныя разам зьберажоныя факты, якія не маглі захавацца ў дзяржаўных архівах, крытычна

асэнсаваныя ўспаміны відавочцаў пры ўсіх выдатках чалавечай памяці, несумненна, будуць мець каштоўнасць для аўтараў дасыледча-навуковых гістарычных працаў.

Тэма беларускага супраціву, як нікая іншая, прыцягвала эмігрантаў, кожны, хто браў удзел у антыбальшавіцкай барацьбе ці блізка ведаў змагароў і зъберагаў у памяці іхныя сведчаныні, імкнуўся перадаць свае веды іншым. Так, прыкладам, Васанскі пакінуў усяго адну старонку такога съведчання-ўспаміну:

«Супрацьбальшавіцкая арганізацыя моладзі існавала да 1931 г.; вясною ў Брагінскім і Хойніцкім раёнах былі арыштаваныя вучні (каля 30) з Брагінскай дзесяцігодкі й каля 25 з Бабчынскай дзесяцігодкі Хойніцкага раёну. Зь мястэчка Брагіна былі арыштаваныя, акрамя майго брата Уладзімера (16 год), два сыны вэтэрынарнага фэльчара. Лантос Васіль і Сыцяпан (зь Х клясы) дасталі па 5 год, Праневіч Сымон і Скараход Іван — таксама па 5 год, старэйшыя вучні 18 год — Агароднік Алесь, Росылік Пётра й другія. А малодшыя пасядзелі ў Гомельскім НКВД па 6 месяцаў і былі адпушчаныя. Сам Лантос, на кватэры якога былі зборкі, быў расстралены, як і Праневіч Аляксандар, съятар, як і дырэктар школы Дэмэтар Максім, любімець усёй школы, крыштальнай душы чалавек. Таксама ў Бабчыне былі арыштаваныя настаўнікі школы — гэта ведае кожны паштук.

Другі гістарычны факт адбыўся ў часы калектывізацыі таксама на Палесьсі, у Брагінскім раёне, у вёсцы Петрыцкае, дзе былі антыдзяржаўныя выступы сялян, якія склалі песнью:

Гэй, жыва, жыва
Уцякай з калектыва,
Ратуй сваю душу,
Бяжы хутчэй пад грушу.

Гэтую песнью сьпявалі па ўсім Палесьсі сяляне ўпотайкі. І там, у гэтым Петрыцкім, які больш за ўсіх супрацівіўся калгасам, амаль палова жыхароў была расстралена й выслана»²⁵².

Ці не найбольш мэмуараў прысьвечана падзеям Другой сусветнай вайны — найцяжэйшым выпрабаваньнем, празь якія прайшли беларусы ў часы франтавога, акупацыйнага, лягернага, бежанскага ліхалецця. Гэта ўспаміны А. Галубіцкага «Шляхі беларускіх дзяцей у апошнюю вайну»²⁵³, А. Калодкі «Беларусы ў нямецкіх лягерах съмерці»²⁵⁴, С. Шаўцова «Каму

гарох?»²⁵⁵, «Лідзкая акруга падчас нямецкае акупацыі 1941—1944 гадоў»²⁵⁶, Ф. Кушалая «Героі збройнага змагання. Памяці Віталя Мікулы»²⁵⁷ і «З успамінаў»²⁵⁸, С. Г. «Мае ўспаміны»²⁵⁹, «Дарога съмерці. Успаміны вязняў нямецкіх канцэнтрацыйных лягероў»²⁶⁰, Л. Куніцы «Мы баранілі Гарадок!»²⁶¹, П. Навары «Кароткія ўспаміны»²⁶².

Можна вылучыць асобна публікацыі пра Беларускую афіцэрскую школу ў Менску: Ф. Кушалая «Падрэзаныя крылы»²⁶³, В. Д. «З успамінаў аб Беларускай ахвіцэрской школе. Менск, 1944»²⁶⁴, запісы былога курсанта афіцэрскай школы БКА «Менск 27 чэрвеня 1944 году»²⁶⁵, дзённік былога курсанта афіцэрскай школы БКА «Зь мінулага»²⁶⁶.

Асабліва шмат увагі ваеннай тэматыцы аддавалася рэдакцый часапісу вэтэранаў «Зважай», на старонках якога рэгулярна з'яўляліся мэмуары пра мінулу вайну. Тут друкаваліся ўспаміны А. Калодкі «Пётра Родзевіча»²⁶⁷, «Вялейская турма»²⁶⁸, «Дарога съмерці»²⁶⁹, «Напад палякаў на Жодзішкі»²⁷⁰, А. Пяруна «Курылавічы»²⁷¹, П. Вялейскага «Бессаромная ілжа»²⁷², А. Слонімскага «Варожыя правакацыі ў Слоніме ў 1943 годзе»²⁷³, А. Асіповіча «З гісторыі вэтэранскіх съязгоў»²⁷⁴, В. Сянькевіча «З успамінаў пра СБМ»²⁷⁵ і іншыя.

Нямала новага да гісторыі беларускага войска дадаюць успаміны Рагулёуца «Наваградзкі эскадрон. Успаміны ўдзельніка»²⁷⁶, Л. Ігнацюка «Беларускае войска ў Італіі»²⁷⁷, Самаахоўца «Слонімская брыгада самааховы»²⁷⁸, Дз. Касмовіча пра Беларускі Вызвольны Фронт²⁷⁹, Ф. Кушалая пра беларускія вайсковыя адзінкі²⁸⁰.

Вельмі каштоўнымі — як з факталягічнага, так і з ідэёвага боку — з'яўляюцца ўспаміны, прысьвечаныя яшчэ адной не напісанай і маладасыледаванай старонцы нашай гісторыі — беларускаму школьніцтву ў студэнцтву ў Беларусі й за яе межамі ў даваенныя, ваенныя й паваенныя гады: А. Радкевіч «Пачаткі беларускага школьніцтва ў Менску»²⁸¹, Пласкавіцкага «Ла праблемы беларускіх школаў у перадваеннай Польшчы»²⁸², Тэбешоўца «Змаганье за беларускую школу ў Слонімшчыне»²⁸³, успамін Аляксандра Орсы пра беларускае студэнцтва ў Празе Чэскай²⁸⁴, М. Тулейкі пра Нясьвіжскую настаўніцкую сэмінарыю²⁸⁵, Я. Станкевіча «Саматужныя школы»²⁸⁶, Г. Нямігі «Беларускае школьніцтва пад нямецкай акупацыяй у вайну 1941—1944 гадоў»²⁸⁷, В. К. «Клецкая беларуская гімназія»²⁸⁸ і «Зь мінулага. Пра съяўтканьне ўгодкаў незалежнасці Беларусі ў Клецкай беларускай гімназіі»²⁸⁹, А. Негнявіцкага «Беларуская гімна-

зія ў Навагрудку»²⁹⁰, Ф. Кушала «Няздзейсьненая спадзя-ваньні. Крыху аб беларускім вайсковым школьніцтве»²⁹¹, «Першая Беларуская гімназія на чужынে»²⁹², успаміны навучэнцаў гімназіі імя Янкі Купалы ў Баварыі²⁹³.

Асабліва добрым словам успамінаюць былыя вучні беларускіх школ сваіх настаўнікаў-выхавальнікаў. «А зрабіла гэтая настаўніца, — піша Яўхім Кіпель пра Надзею Савіч, — нямала. Толькі з Глускай школы выпусціла яна колькі сотняў хлапцоў, сярод якіх колькі дзясяткаў уключылася ў рух беларускага адраджэння. Не зважаючы на суворую русыфікацыю, яна ўсё ж патрапляла ня нішчыць дзіцяці духова, а наадварот — падтрымоўваць і разъвіваць у ім любоў да свайго краю.

Яшчэ тады, у тыя далёкія часы, яна дамагалася ўвядзеньня беларускай мовы ў школу, яна аналізавала, што навокал адбывалася. У беларускі нацыянальны рух мае землякі ўключыліся, дзякуючы ейнай любасыці да свайго краю, дзякуючы ейнаму падыходу да вучняў, ейнаму такту й глыбокай народнай мудрасці.

Думаю, што такіх настаўнікаў у нас былі тысячы. У Беларусі ім некалі будзе паставлены помнік»²⁹⁴.

Значную ролю ў выхаваньні не аднаго пакаленія нацыянальна-съведамых беларусаў адыграла Беларуская Віленская Гімназія, у якой працавалі Браніслаў Тарашкевіч, Максім Гаравецкі ды іншыя выдатныя пэдагогі. Гэтаму знакамітаму асяродку беларускага школьніцтва прысьвечаны ўспаміны Вітаўта Тумаша «Беларуская Віленская Гімназія»²⁹⁵, Раісы Галяк «Настаўнікі Віленской Беларускай Гімназіі»²⁹⁶, Л. Бяленіс, І. Пануцэвіч «Віленская Беларуская Гімназія»²⁹⁷ і «Чвэрцьвечча Віленская Беларуское Гімназіі»²⁹⁸, Беларускага Скаўта «Успаміны з жыцця беларускіх скаўтаў. Беларуская Гімназія ў Вільні. 1934—1939 гады»²⁹⁹.

Пры парадунаньні стану беларускага школьніцтва ў даваенныя й паваенныя часы бачна, што менавіта беларуская школа на выгнаньні мае права лічыцца пераемніцай школы, якую стваралі Браніслаў Тарашкевіч, браты Лёсікі, Канстанцін Міцкевіч, Ванда Лявіцкая ды сотні адданых беларускіх настаўнікаў.

Успаміны, прысьвечаныя пісьменнікам, мастакам, наагул культурнаму жыццю ў Беларусі й на эміграцыі, зъмяшчаліся, як правіла, у пэрыядычных выданьнях. З асобных выданьняў можна назваць зборнік «Янка Купала і Якуб Колас. Вянок успаміну пра іх»³⁰⁰, выдадзены ў ЗША.

Постаці Янкі Купалы і Якуба Коласа для ўсёй беларускай грамады былі заўсёды звязаныя з пакінутай бацькаўшчынай, нацыянальной культурай, роднай мовай. І нічога дзіўнага, што бібліографія «Янка Купала і Якуб Колас на Захадзе»³⁰¹, складзеная Вітаўтам і Зорай Кіпелямі, зъмяшчае больш за дзіве тысячы публікацыяў.

Кожны, хто некалі сустракаўся з паэтамі, імкнуўся расказаць пра гэтыя сустрэчы, перадаць свае ўражаньні. І нават самыя нязначныя съведчаньні з цікавасцю ўспрымаліся чытачамі. Вось некаторыя з такіх успамінаў: М. Ш. «Мае сустрэчы»³⁰², А. С. «На Лысай гары»³⁰³, Апалінарыя Савёнак «Прыпамінаю»³⁰⁴, Іна Рытар «На суд гісторыі»³⁰⁵, А. Галубіцкі «Як Купала прыйшоў у нашу вёску»³⁰⁶, Янка Золак «Мая сустрэча з Якубам Коласам»³⁰⁷, П. Масенка «Сустрэчы з Янкам Купалам»³⁰⁸, М. Менскі «Мае ўспаміны»³⁰⁹, В. Т-і «Спатканье з Купалам»³¹⁰, К. Рамановіч «Успаміны»³¹¹, Юрка Віцьбіч «Завулак імя Янкі Купалы»³¹², Зінаіда Станкевіч «Добрая была сустрэча»³¹³, Міхась Міцкевіч «Якуб Колас. Кароткі ўспамін»³¹⁴, Масей Сяднёў «Юбілейныя сустрэчы. Зблізку ад Коласа й Купале»³¹⁵, Пётра Татарыновіч «На маргінэ ўспаміну аб Купале»³¹⁶.

Такія ўспаміны давалі й замежным дасьледчыкам, якія разумелі і аўктыўна ацэньвалі прадузятасць савецкай афіцыйнай навукі, праўдзівія факты жыцця й творчасці беларускіх пісьменнікаў.

Так, у 1953 годзе ў рымскім часопісе «La Civiltà Cattolica»³¹⁷ з'явілася рэцэнзія У. Флёрыдзі на манаграфію Джузэпэ Мессыны, прысьвечаную беларускай літаратурэ³¹⁸. З'яўтарычы ўвагу на шэраг недакладнасцяў, памылак, а таксама на прасавецкі — у пэўнай ступені — падыход да тэмы, У. Флёрыдзі, у прыватнасці, піша: «Пакідаючы іншыя зацемкі, выкажам аснаўнейшую старонлівасць інфармацыі ў аўтара, выпрастоўваючы й дапаўняючы коратка некаторыя ведамкі з жыцця найбольшага беларускага паэта нашых дзён Янкі Купалы. <...> Адноса рэлігійнасці паэта, на якую вельмі мала крытыкай з'яўтарае ўвагу, доктар Пётра Татарыновіч летась, з нагоды сямідзесяцігодзьдзя народзін і дзесяцігодзьдзя съмерці паэта, напісаў у сваёй часопісі адзін цікавы артыкулік³¹⁹.

Сыцьвердзіўшы, што на дне Купалавай душы жыла вера ў Бога, праяўляючыся праз прызму tragedіі свайго народу, што і вытлумачвае тыя радыкальныя высказы ягоныя, артыкуліст ха-

рактарызуе веру штурмам Ізраэла да анёла: «Не пушчу цябе, пакуль не пабагаславіш мяне». І на доказ, што гэта ня ёсьць толькі яго аднаго ўражаньне, цытуе адну зацемку, знайдзеную на маргінэсе аднаго біблійнага верша Купалы: «Гэта бунт духа, поўнага болю. Гэта гордая малітва, каб Бог чым хутчэй вярнуў вольную бацькаўшчыну». Таму некаторыя высказы ягоныя, як канчатковыя, напрыклад, слова верша «Мая вера» — «У народ і край свой толькі веру» — ня можна браць у сэнсе паганскам, але, як відно з кантэксту, у сэнсе суцэльнай любові краю з усімі яго духовымі скарбамі, а знача, і верай у Бога, так глыбока ўканёнай у яго простым і дарагім народзе.

А хто хацеў бы ‘шчэ болей доказаў веры ў Купалы, дык той жа а. Татарыновіч, які меў гонар з кс. Рамейкам, вялікім прыяцелем паэта, яго адведваць, выносячы ўражаньне аб веры як самога паэта, так і жонкі ягоны, расказвае ў сваім артыкуле, як у 1919 годзе Купала прысутнічаў кожны маёвы вечар на філязофічна-рэлігійных канфэрэнцыях вучонага духоўніка беларускага Ф. Абрантовіча (рэктара тагдышняй Менскай сэмінары) і пазней прыняў сув. сакрамэнты перад крыху рзыкоўнай аперацыяй. <...> Каля б Мессына меў на ўвеце гэтых ведамкі, дык хіба не напісаў бы, што Купала «ў 1917 годзе праняўся камуністычнымі ідэямі»³²⁰.

Успаміны — больш мастацкія, як факталягічныя — з давеннага літаратурнага жыцця ў Менску пакінуў К. Рамановіч, пішучы пра Лукаша Калюгу³²¹, Валерия Маракова³²², Барыса Мікуліча³²³, Віктара Казлоўскага і Ізраіля Плаўніка³²⁴, Паўлюка Шукайлу³²⁵, Сяргея Дарожнага³²⁶, Б. Скальскага³²⁷, выкладчыку і студэнтаў Менскага пэдтэхнікуму³²⁸.

Пра свае сустрэчы з дзеячамі культуры ў Заходній Беларусі пісаў Сяргей Хмары: «Памяці Гальляша Леўчыка»³²⁹, «Дзядзька Гальляши»³³⁰, «Вяль і Музыка»³³¹, «Вастрожныя сустрэчы з Антонам Навінай»³³², «Дубоўка»³³³, «Якуб Міска»³³⁴.

У артыкуле Мікалая Бэліна-Падгаецкага «З даўніх успамінаў былога камуністага» значнае месца адведзена постаці Цішкі Гартнага³³⁵.

Уладзімер Брылеўскі апісаў свае сустрэчы з ксяндзом В. Гадлеўскім³³⁶, прафэсарам В. Іваноўскім³³⁷, Хв. Ільляшэвічам³³⁸, Р. Астроўскім³³⁹, К. Езавітавым³⁴⁰, Юркам Віцьбічам³⁴¹.

Станіслаў Бубень пакінуў успаміны пра Пётру Татарыновічу³⁴²; Н. Палонская — пра М. Доўнار-Запольскага³⁴³; Э. Будзька³⁴⁴, Ганна Ластоўшчынка-Главацкая³⁴⁵, Стася Ластоўшчынка-Матулене³⁴⁶, Людас Гіра³⁴⁷ — пра В. Ластоўскага; Кветка

Вітан — пра Івана Луцкевіча³⁴⁸; О. Залізнык³⁴⁹, М. Шыла³⁵⁰, С. Кайрыс³⁵¹, Ю. Вітан-Дубейкаўская³⁵² — пра Цётку; Ф. Кушаль³⁵³, А. Эссон³⁵⁴ — пра Алеся Гаруна; А. Саковіч — пра Яэзпа Лёсіка³⁵⁵; Б. Грабінскі — пра Ф. Грынкевіча³⁵⁶; Ю. Сабалеўскі³⁵⁷, Г. Самотны³⁵⁸ — пра кс. В. Гадлеўскага; Вольга Таполя — пра Тодара Кляшторнага³⁵⁹; Л. Б. — пра сустрэчы з Кузьмой Чорным («У Менскім Доме Друку»³⁶⁰) і С. Фаміным («Разъвітаньне зь Менскам»³⁶¹), Антон Шукелайць — пра А. Бярозку («Некалькі штрыхоў да партрэта Анатоля Бярозкі»)³⁶².

У многіх з гэтых артыкулаў-успамінаў прыводзяцца шматлікія біяграфічныя звесткі, важкасць якіх тым большая, што яны грунтуюцца на асабістым знаёмстве аўтара з героем. Прыйгадаем тут яшчэ артыкулы Васіля Захаркі «Памяці П. А. Кречевскага»³⁶³, Віталя Цярпіцкага «Святой памяці а. пратапрасвіцер Мікалай Лапіцкі»³⁶⁴, А. Залескага «Дзядзька Хведара. Да 10-й гадавіны зь дня смерці Хведара Ільляшэвіча»³⁶⁵, ананімныя ўспаміны «Кс. Вінцэнты Гадлеўскі — асновапаложнік беларускага рэзыстансу. Да 3-х угодкаў Ягонае съмерці»³⁶⁶.

Кнігу пра Яэзпа Пушчу «Паэта з Божай ласкі»³⁶⁷ напісаў Ул. Сядура-Глыбінны. Пра Пушчу пакінулі таксама невялікія ўспаміны Алесь Змагар «На лекцыі беларускага літаратуры ў БДУ ў 1929 годзе»³⁶⁸ і М. Рэпкай-Смаршчок «Крыху пра Яэзпа Пушчу ды ягоныя «Лісты да сабакі». Успаміны»³⁶⁹.

Успаміны, багатыя на факты з культурнага жыцця даваенай Беларусі, напісаў В. Сэлях-Качанскі: «Адносіны бальшавікоў да беларускага мастацтва»³⁷⁰, «Трыумф Беларускага тэатру»³⁷¹, «Як быў здабыты беларускі народны танец «Крыжачок»³⁷².

Гады йшлі, пакаленіне паваенных эмігрантаў старылася, многія набліжаліся да юбілейных датай, многія адыходзілі. Гэты непазыбежны натуральны працэс выклікаў да жыцця шэраг артыкулаў-успамінаў, дзе героямі сталіся ўжо самі эмігранты. Дз. Верасаў напісаў пра Вечаслава Сэлях-Качанскага³⁷³, Юры Жывіца — пра Хведара Ільляшэвіча³⁷⁴, Раіса Жук-Грышкевіч — пра Натальлю Арсеньеву³⁷⁵. Пра Міколу Равенскага напісалі Антон Адамовіч («Лірнік краіны ветлай»³⁷⁶), Ул. Бакуновіч («Як нараджалася песня»³⁷⁷), Вітаўт Кіпель «Мамэнты з жыцця Міколы Равенскага»³⁷⁸, Зора Кіпель «Магутны Божа» — упершыню³⁷⁹, Янка Запруднік «Памяці Міколы Равенскага»³⁸⁰, Янка Жучка «Над магілкай...»³⁸¹. У гэтых шэрагу можна называць таксама такія ўспаміны, як «Доктар Янка Станкевіч» А. Калодкі³⁸², «Доктар Аляксандар Орса» В. Плескача³⁸³,

«Жменька ўспамінаў пра Аляксандра Калодку» Б. Кіта, М. Скабея, М. Ніканы³⁸⁴, «Сын верны Маці-Беларусі. А. Каханоўскі» І. Каханоўскай³⁸⁵, «Слова пра бацьку. Эдвард Будзька» Л. Бяленіс і І. Пануцэвіч³⁸⁶.

Часам можа стацца так, што ўспаміны — адзіная крыніца інфармацыі пра жыцьцё чалавека. Гэта стасуецца, напрыклад, да ўспамінаў Янкі Сурвіллы пра паэта Янку Палоннага³⁸⁷: «Янка Палонны — гэта псеўданім. Ён быў палонным беларусам польскай арміі. Сапраўднага прозывішча ня памятаю, нідзе ня мог адшукаць, бо для нас усіх там ён існаваў як Янка Палонны.

Пазнаў я Палоннага ў канцы каstryчніка 1943 году ў Бэрліне, у Беларускім Камітэце Самапомачы. Спрычынілася да гэтага тая акаличнасць, што пасля спаткання з Міколам Абрамчыкам мне была запрапанаваная праца ў Камітэце, а Янка Палонны ў Камітэце працаваў. Ён фактычна ўводзіў мяне ў працу, і ня толькі гэта. Паколькі я шукаў памяшканье, ён мне запрапанаваў быць у яго сублякатарам. Ён жыў у вельмі зручным месцы — пяць хвілін пешатой ад Камітэту — і меў усе жыльёвыя ўмовы для дзівюх асобаў. Вось з таго мамэнту мы жылі разам аж да часу ягонага выезду ў Беларусь. Мы адразу ж падружыліся — былі як браты — і супольна змагаліся з рознымі жыцьцёвымі нягодамі таго часу.

Янка Палонны быў шчыры, непасрэдны, ветлівы — сама дабрыня. Ад яго, здаецца, няслася беларускім лугам ці нашай нівай. Мне памятаеца й сέньня, што нашыя гутаркі зводзіліся да ягоных пытаньняў і майх адказаў. Ён увесь час выпытваў пра палажэнне ў Беларусі, пра жыцьцё сялянаў, пра школьніцтва, пра нацыянальнае жыцьцё. Я тады не падазраваў, што ён зьбіраеца ехаць у Беларусь, і ён, безумоўна, мне пра гэта не гаварыў. Толькі ў студзені 1944 году ў вялікім сур'езе перадаў мне маленьку папку, кажучы, што гэта копія ягоных твораў, што ён мае дзіве копіі, адну забірае з сабой, а другую пакідае мне з просльбай, каб у выпадку, калі б ён загінуў, я іх выдаў. Вось тады ён сказаў, што атрымаў дазвол ад нямецкіх уладаў адведаць родных у Беларусі, што туды выяжджае за пару дзён і што назад ня вернецца. Янка Палонны паехаў, і ніякіх вестак ад яго больш не было».

Успаміны Вітаўта Кіпеля пра Вольгу Таполю — таксама адзінае съведчаньне пра жыцьцё гэтай пісьменніцы: «Біяграфічных звестак пра Вольгу Зубко (Таполю) ня так шмат. Часцей гэта ўрыўкавыя, не звязаныя паміж сабой згадкі. Тоё, што я

ведаю — зноў-такі зь іншых вуснаў, найболей ад маці Марыі Зубкоўскай, якая з Вольгай Таполій разам вучылася на ўніверсытэце ў канцы 20-х — пачатку 30-х гадоў. У маці было некалькі прыяцелек, зь якімі яна працягвала падтрымваць сувязь, ужо пакінуўшы Беларусь. Гэта былі Жэня Перская (зынішчаная ў менскім гета), Ядзя Бяганская, дзіцячая пісьменніца (высланая на поўнач, памерла ў Менску), Ядзя Кудрук, а таксама Вольга Таполя, якая па сканчэнні ўніверсітэту працавала ў выдавецтве.

Я сам, будучы 17—18-гадовым юнаком, пазнаёміўся з Вольгай Таполій у Менску ў часе нямецкай акупацыі. Яна працавала ў нейкай установе, але таксама нешта рабіла ў рэдакцыях выданняў «Беларуская газэта» й «Голос вёскі». Часта бывала яна ў тэатры й зредзьчас у сталоўцы Беларуское Народнае Самапомачы. З расказаў маці ведаю, што Таполя ў тым часе была «съмартэльна» закаханая ў нейкага немца, а ён узаемнасцю не адказваў. Яна чулася вельмі нешчасцільва.

Бліжэй давялося раззнаёміцца з Зубко ў 1947 годзе, калі яна раптам зьявілася ў беларускім лягеры Міхэльсдорф. Тады яна нейкі час жыла з намі разам, у нашым «пакой» — адгароджанай старымі коўдрамі частцы бараку. Разам з намі ў тым «пакой» месціліся сям'я Кіркевічаў і пару гімназістаў. У той час ёй зноў не пашчасціла. Скончылася ў яе кахранье зі немцам, хадзілі чуткі, што было ў дзіцё, і яна была проста разъбітая. Маёй маці яна неаднойчы казала, што нічога добра не чакае ў жыцьці, усе яе адкідаюць, ня любяць. Як раптоўна яна зьявілася, гэтак нечакана й зынкла. Казалі, паехала ў ангельскую зону³⁸⁸.

Да беларускай эміграцыйнай мэмуарыстыкі можна залічыць таксама тыя нешматлікія ўспаміны, што былі напісаныя грамадзянамі краін «сацыялістычнай садружнасці», як, прыкладам, успаміны Мар’яна Пецюковіча³⁸⁹ або Анелі Катковіч. Грамадзянка Польшчы Анеля Катковіч адважылася запісаць свае ўспаміны, толькі трапіўшы ў 1977 годзе ў Лёндан. Два чырвоныя сшыткі, запоўненыя дробным почыркам аўтаркі, — гэта так званыя «гулагаўскія ўспаміны», дзе, сярод іншага, знайшлося месца і аповеду пра Беларускі Студэнцкі Саюз, Саноз Беларускай Моладзі, а таму на старонках «Маіх успамінаў»³⁹⁰, як назвала свой манускрыпт Анеля Катковіч, сустракаем прозывішчы эміграцыйных дзеячаў В. Пануцэвіча, В. Тумаша, В. Войтанкі, В. Шчорса, Ч. Будзькі ды іншых.

«Мае ўспаміны» ня толькі дадаюць нейкія новыя рысы, дэталі да ўжо вядомых нам падзеяў, але — што самае галоўнае —

знаёмяць нас з новым чалавекам, самім аўтарам, зь ягоным асабістым, унікальным жыццёвым досьведам: «Мама, якая гадавалася разам з Паўлінай Мядзёлкай, дачкой мамінага старэйшага брата, часта расказвала нам аб Паўлінцы як аб вялікай беларускай патрыётцы. Не заўажыла яна, напэўна, як зашчапіла і ў майм сэрцы гарачую любоў да беларускай мовы, песень і народу. Ад малых гадоў перажывала я, калі чула насымешку зь беларускай мовы ці беларускіх звычаяў. Ад мамы навучылася я шмат беларускіх песені і баек. Ах, як любілі мы слухаць байкі нашай мамы! Расказвала яна іх так прыгожа. Праала кудзелю й расказвала або пела беларускія песні»³⁹¹.

Беларускую мэмуарыстыку дапаўняюць ўспаміны, выдрукаваны ў іншых мовах — ангельскай, італьянскай, німецкай, французскай, украінскай, летувіскай, расейскай, польскай. Аўтары іх — беларусы і небеларусы. Часта зусім неспадзянавана ў іх можна адшукаць звесткі, факты, дэталі, якіх бракуе беларускамоўнай мэмуарнай літаратуры. Так, напрыклад, ва ўспамінах расейскага палітычнага дзеяча П. Мілюкова ёсьць згадка пра III Канфэрэнцыю Нацыянальнасці ў Лазаньне 27—29 чэрвеня 1916 году ѹзворот беларусаў «for sympathy and support to bring about respect toward their national and cultural rights»³⁹². У дзёньніках амэрыканца Давіда Мільлера³⁹³, ды ўкраінца Міколы Шапавала 1921—1927 гадоў ёсьць згадкі пра сустрэчы з Тамашом Грыбам, Пётрам Крэчэўскім, Вацлавам Ластоўскім, Аляксандрам Цывікевічам³⁹⁴.

Расейскамоўны пісьменнік Юлі (Іегуда) Марголін (пісаў пад псеўданімам Аляксандар Галін), родам зь Пінску, асуджаны ѹ 1939 годзе савецкім судом, напісаў успаміны «Путешествие в страну зэ-ка», па словах расейскага эмігранта й пісьменніка Рмана Гуля, — «адну зь лепшых кніг пра камуністычную катаргу». Кніга была перакладзена на німецкую й французскую мовы.

У 1925 годзе ѹ кнігарнях Лёндану зьявілася кніга Аляксандра Скота «Beyond the Baltic»³⁹⁵, што сталася сапраўдным бэстсэлерам таго часу. Дваццаць восьмы раздзел у ёй называецца «White Russia», у якім аўтар расказвае пра сустрэчу ѹ знаёмства з Клаўдзіем Дуж-Душэўскім у Коўна. У гутарцы з паўночным прадстаўніком Рады БНР пры ўрадах балтыйскіх дзяржаваў аўтар кнігі «з сорамам прызнаўся ѹ сваім поўным няবяданыні адносна гэтага (беларускага — Л.Ю.) нацыянальнага руху», але ня мог «мірыцца з такім станам рэчаў і жадаў бы

vedaць больш»³⁹⁶. Таму значная частка разьдзелу прысьвечана аповеду К. Дуж-Душэўскага пра гісторыю Беларусі, пра стаўленыне беларусаў да палякаў, якіх лічыў «нашымі найгоршымі ворагамі»³⁹⁷, пра пытаныне прыналежнасці Адама Міцкевіча й Тадэвуша Касцюшкі беларускай, летувіскай ды польскай культурам. Адным словам, — таму, пра што беларускі дзеяч расказваў ангельскаму пісьменніку.

Аляксандар Скот знаёміць чыгачоў з постацыю Клаўдзія Дуж-Душэўскага, ягонаі навуковай і палітычнай дзеянасцю, адзначае не спрыяльныя жыццёвяя ўмовы буйных палітычных беларускіх дзеячаў на эміграцыі і адцемлівае іхню нязломную веру ѹ прышласць незалежнай Беларусі: «Спадар Дуж-Душэўскі — горны інжынэр, ён быў выкладчыкам у Горнай Школе Петраграду. У сучасны момант ён аддае сябе пропагандзе Беларусі. Ён не прымае рэвалюцыйных мэтадаў. Ён верыць у тое, што калі яны будуць настойліва працягваць культурнае разъвіццё, ствараць сваю інтэлігенцыю й пашыраць выкарыстаныне нацыянальнай мовы ва ўсіх сферах ужытку, новая нацыя паступова знайдзе сродак стымуляцыі самапазнання. Ён надрукаваў свой падручнік па батаніцы. Ён таксама падрыхтаваў апісанье й манумэнтальну гісторыю Беларусі, якую яшчэ пакуль ня змог выдаць. Ён паказаў мне манускрыпт, які таксама насычаны звесткамі па этналёгіі.

Пакуль мы сядзелі й размаўлялі, прыйшоў яшчэ адзін наўеднік. Гэта быў спадар Ластоўскі, былы прэм'ер-міністар у былы кароткачасовым беларускім урадзе, цяпер жа ён таксама эмігрант. Мы гутарылі да позняй ночы і ўсё пра тое ж. «Вы бачыце, як мы жывём», — сказаў Дуж-Душэўскі, лагодна дакрануўшыся да пляча сваёй храбрай маленъкай жоначкі, якая сама не была палітыкам, але была зняволеная з-за палітычнай дзеянасці свайго мужа. «Мы жывём у горшых кватэрных умовах за ангельскага работніка, а Ластоўскі ж — прэм'ер-міністар, а я — міністар унутраных спраў. Але мы шчаслівія мець гэты пакой. Запэўніваю вас, што гэта — добры пакой для Коўна. У мяне ёсьць дом і бібліятэка ѹ Вільні, але палякі не дазваляюць мне пераехаць туды. Гэта цяжкі час для нас, і мы пераносім вялікія цяжкасці. Але мы працуем, і беларусы яшчэ становяць нацыяй»³⁹⁸.

Нарыс В. Ункоўскага «Президент Белорусской Республики», надрукаваны ѹ часапісе «Возрождение»³⁹⁹ — успаміны з часоў супрацоўніцтва аўтара ѹ газэце «Столичные Вести». Менав-

віта тут ён і пазнаёміўся з будучым Прэзыдэнтам БНР Язэпам Варонкам⁴⁰⁰:

«Сакратаром рэдакцыі быў сымпатычны студэнт-юрист Пецярбурскага ўніверсітету Язэп Якаўлевіч Варонка — беларус зь Беластоку. Высокі прыгожы брунэт, ён хадзіў ня ў сціплай тужурцы, а ў адмыслова сшытым студэнцкім сурдуце, зашпіленым на ўсе гузікі. Падкрэслена запаволены, заўсёды чиста паголены, валасы на прабор і нязьменная памада. Ужывалі дарагую «мужчынскую» парфуму й добра знаўся на ёй.

Жыў ён у памяшканыні рэдакцыі (Неўскі праспект, 3, насупраць Галоўнага Штабу), спаў на стосах непрададзеных газетаў (а іх тут былі горы). Заробленая працулаў за лічаныя дні, а пасля любіў насыпеванаць нешта пра кішэню зь дзюрокай.

У Пецярбургу выходзіў невялічкі часапіс «Театральное обозрение», які каштаваў 5 капеек, дзе друкаваліся падрабязныя афіши ўсіх спектакляў і канцэртаў, а таксама тэатральная хроніка. Варонка даваў інфармацыйныя зацемкі, а таму быў стальным наведнікам тэатральных грымёрных і, зразумела, заляцаўся да артыстак»⁴⁰¹.

Нарыс Ункоўскага мае падзагаловак «Очерк петербургской богемы», а таму аўтар адцемлівае рысы, дэталі багемнага поўбыту, на фоне якога знаёміць чытача з А. Купрыным, Я. Чырыкавым, А. Аверчанкам, Скіальцам, В. Хлебнікамі і іншымі: «Рэдакцыйныя сталы паўзьверх рукапісаў, пошты й даведнікаў засыціліся непрададзенымі асобнікамі чарговага нумару газеты, а на іх ставілася закусы: нарэзаная скрылікамі каўбаса, кілька, салёныя гурочки, бульбяны вінэгрэт з буракамі і яйкамі. І самае прыцягальнае — вёдры квашанай капусты. І, зразумела, бутлі гарэлкі й шэрагі піўных бутэлек. Віна не было».⁴⁰²

Ункоўскі, расказваючы пра вечар зь «імправізаванай творчай праграмаю», не прыхарошвае сваіх герояў: вось «Купрын, на добрым падпітку, пальцамі нанізвай кільку на відэлец, відэлец бездапаможна трымцеў, а на ім кілька — і ніяк у рот не трапляла»⁴⁰³; Аверчанка «быў сапраўдным дэндзі — у адмыслова пашытым гарнітуры, гладка паголены, нязьменнае пэнснэ ў залатой аправе на носе, бо ён быў да трагічнасці й да камізму блізарукі. Прыяджаў у карэце, але, каб адпавядзіць стылю, рукамі браў са жбана квашаную капусту, запіхваў у рот і запіваў гарэлкай»⁴⁰⁴; «бледны, да жаху схуднелы, з шалёнymі вачыма, якія блішчэлі галодным бляскам, паэт-футурист Хлебні-

каў, апрануты ў падобнае да дзяругі ўбраньне, выў нешта не-зразумела».⁴⁰⁵

На гэтым фоне лягчай зразумець танальнасць успамінаў пра Язэпа Варонку: «Пазнаёміўся я з Варонкам у 1913 годзе, а эпістолярна мы былі знаёмыя з 1911 году. Тады я быў рэдактаром другога «Всероссийскага Студэнческага Сборніка». Першы зъявіўся за колькі год перад тым пад рэдакцыяй І. Буніна й М. Целяшова. Варонка даслаў мне для зборніка падпісаную ягоным прозвішчам празаічную мініятуру «Осеннее» й два вершы пад псеўданімам Юры Вегаў. Усё гэта я надрукаваў. Чысты прыбытак ад продажу зборніка прызначаўся пяцігорскому студэнцкаму санаторию. Першае выданье разышлося, а калі зімою, у 1913 годзе, я пазнаёміўся з Варонкам, мы задумалі выпусьціць «Всероссийскі Студэнческі Сборнік» другім выданнем. Так і сталася: увесну 1914 году другое выданье выйшла, дзякуючы незвычайнай энэргіі Я. Я. Варонкі, — книга зъявілася ў вітрынах кнігарняў Пецярбургу, Масквы, Харкава, Кіева ды іншых гарадоў.

Мы з Варонкам сустракаліся не радзей як два-тры разы на тыдзень у рэдакцыі «Воскресной Вечерней Газеты» і ў мяне. Ён быў на дурань кульнуць чарку, і, памятаю, мы добра гульнулі на маскарадзе «Ярылава ноч», дзе ўсё было дагары нагамі: Варламаў піў, а Давыдаў танцеваў, і ўсё было накшталт таго ж... І самы таннын белет бязь месца каштаваў 25 рублёў, што па тых часах было страшэнна дорага. Я заплаціў за свой «уваходны», а Варонка, як заўсёды, «злаўчыўся». Мы весела прафілі час, скакалі з маскамі, пілі каньяк, цешылі дурня да самага ранку.

Вайна 1914 году. Мяне мабілізавалі як малодшага доктара ва ўласны санітарны цягнік Імператрыцы Аляксандры Фёдаравны, і з Варонкам мы больш не сустракаліся. Але ён часта пісаў мне і на адрес цягніка, і на маю харкаўскую кватэру. Мушу прызнацца, я адказваў не заўсёды. У ягоных лістах не было нічога актуальнага. Ён працягваў супрацоўніцаў з «Обозрением театров». Арганізоўваў штотыднёвые часапісы — «Вереск», «Колосъ», але яны спыняліся пасля выхаду першага нумару. Яму фатальна не шанцавала. Сябраўваў зь ведамым таленавітым паэтам Мікалаем Агніцавым. Той хваліў вершы Варонкі, падпісаныя псеўданімам Юры Вегаў»⁴⁰⁶.

У гэтих успамінах знаходзім ня толькі цікавыя звесткі пра маладыя гады будучага прэзыдэнта БНР, але й выдатную ілюстрацыю таго, як успрымаўся сам факт паўстання Беларускай

Народнай Рэспублікі сярод расейскіх інтэлігентаў; нездарма той самы В. Ункоўскі называе інфармацыю пра фармаваньне кабінету міністраў БНР «атамнай бомбай»⁴⁰⁷.

Кампазыттар, музыказнаўца, мысьляр Мікалай Набокаў быў вымушаны пакінуць Беларусь падлеткам, і ўсё астатніе ягонае жыццё прайшло далёка ад родных мясцін — у Эўропе і Амерыцы. Там ён атрымаў адукцыю ў лепшых вышэйшых навучальных установах, там ён стаў кампазытарам, там былі напісаны ягоныя музычныя й літаратурныя творы. Але ўсюды ён адчуваў сябе чужынцам. Ягоным домам заставаліся родная Любча, Наваградак, возера Кромань... У мэмуарах⁴⁰⁸ ён піша пра сваю «нязъменную любоў да гэтай зямлі, незвычайнью, дзіўную любоў», — з адценнем жалю ѹ безнадзеянасьці, любоў бясконца далікатнью й пазбаўленую горычы. Я ўпэўнены — кожны, каму давялося пажыць на Беларусі <...> пранікся да гэтага краю пачуцьцямі, падобнымі да маіх. *Сам я, што б там ні здарылася, да канца сваіх дзён застануся беларусам. Для мяне гэта адзіны спосаб захаваць сувязь з далёкай і недасяжнай зямлём.*

У сваёй мэморнай кнізе Мікалай Набокаў пакінуў цёплыя, напоўненныя музыкой карціны мілай яму Беларусі: «Калі вы разгорнече дарэвалюцыйную карту паўночна-заходняй часткі Рэспублікі, вока адразу выхапіць тры самыя буйныя гарады: гэта Менск, сталіца Беларусі; на паўночным заходзе ад яго — сталіца Літвы Вільня (цяпер Вільнюс) і Гродна, які знаходзіцца яшчэ далей на паўночным заходзе. У паўднёвой частцы карты вы знайдзеце маленкі, але добра вядомы прыток Нёмана — раку Бярэзіну, сымбалъ разгрому напалеонаўскага войска. Назва Нёман, як і іншыя назвы балышыні рэк і азёраў эўрапейскай Рэспублікі ўсходняй Германіі, мае даславянскае ўгра-финскіе паходжаньне (таксама, як і Волга, Ніва, Эльба, Шпрэ, Одэр), а вось назва Бярэзіны (што пратыпіціла гордых напалеонаўскіх маршалаў на ўсход і дазволіла ім, пабітым, вярнуцца на заход) паходзіць ад назвы самага любімага ў Рэспубліцы дрэва — бярозы. Калі разгледзеце карту больш уважліва, на заход ад Менску можна ўбачыць каленападобны выгіб Нёману і — безумоўна, калі карта дастаткова падрабязная, — мясціну, названую Любчай. За дваццаць кілямэтраў на поўдзень ад Любчы знаходзіцца галоўны горад нашай акругі, Наваградак, вядомы старожытнымі руінамі замка Ягелонаў, а таксама тым, што менавіта тут нарадзіўся найвялікшы паэт Адам Міцкевіч, якім захапляўся Пушкін, як, дарэчы, і балышыні дасьведчаных эў-

рапейцаў XIX ст. Прыкладна ў сарака мілях на поўдзень ад Наваградка знаходзіўся чыгуначны вузел і пры ім невялікі, але надзвычай ажыўлены гарадок. Адзначаны на ўсіх картах эўрапейскай часткі Рэспублікі, ён злучаў дзіве найбольш важныя чыгуначныя лініі: з Эўропы ў Москву і з Пецярбурга ў Адесу. Гарадок меў назыву Баранавічы, а ягоны станцыйны рэстаран — рэпутацыю аднаго з самых лепшых у акрузе. Цягнікі спыняліся ў Баранавічах на гадзіну-паўтары, і падарожнікі мелі магчымасць выпіць некалькі кілішкай гарэлкі, аддаць належнае разнастайней закусі й пакаштаваць адну-дзве гарачыя сіравы. Як зараз бачу кухараў у беласінежных каўпаках за шрагамі срэбных падносаў, дзе ляжалі смажаныя вальдшнэпсы, цецеруки, курапаткі, зайцы і іншыя спрадвечна расейская дзічына. Эпікурэйцы з грашыма рознай ступені ўкормленасці й з рознымі апэтытамі кідалі скватыя позіркі на ўсё гэтае багацце...» І яшчэ: «На гэтых землях раскінулася агромністыйя прасторы некранутага лесу, у нетрах якога хавалася чорнае, нерухомае возера — Кромань. Таямнічае, зачараванае возера. Pra яго хадзіла мноства легендаў, між іх — адна з самых знакамітых: пра вёску, якая зынікла ў азёрных водах, і пра царкоўныя званы, што звоняць з глыбіні». Дарэчы, менавіта сюды, на Кромань, ужо на схіле жыцця марыў Мікалай Набокаў вярнуцца з сынамі, каб палаўніць ракаў.

Знаўца як клясічнай і сучаснай, так і народнай музыке Эўропы і Амерыкі, М. Набокаў з захапленнем, любоўю і тонкім прафэсіяналізмам раскрывае прыгажосць беларускіх мэлёдываў: «Музыка авалодала мною так, як раней брала ў палон многіх іншых сваіх служыцеляў: праз натуральную прыродную сувязь з шчодрай падглебай, зь бязъмежнай стыхіяй жыцця, поўнага мэлёдываў, чароўных і напеўных, мэлёдываў зъменылівых, дынамічных, шматзначных, мэлёдываў, якія чалавечая памяць і ўяўленыне напаўняюць новым сэнсам. Музыка ішла да мяне ў раннім дзяцінстве скрэзь вялікое адчыненае акно маёй спальні на другім паверсе нашага дому ў Беларусі. Седзячы на шырокім падваконні, я любаваўся доўгімі летнімі заходамі, глядзеў, як на іскрыстай гладзі Нёману паступова гаснуць жоўтыя, чырвоныя й шкарлятныя водбліскі, дыхаў сівежым духмянім паветрам, напоўненым пахамі ліп і кветак тытуню, прыслухоўваўся да гулкага стуку сякераў на далёкім лесасплаве. Стук гэтых ствараў эфемерыя акампанімэнт для «рабочай песні» плытагонаў, сумнай вячэрній пераклічкі тых, хто гнаў плыты да нямецкай мяжы. Гэты незвычайні дыялёт, або, дакладней, анты-

фон, напаўняў вячэрнюю цішу тугой і сумам. Ён далятаў здалёку, ад самага дальняга паўночнага краю небасхілу, дзе цёмныя выгібы Нёману паглыналіся гушчаром лясоў. Пераклічка пачыналася пытаньнем, якое гучала ў самым высокім рэгістры, уласцівым мужчынскаму голасу; голас жаласыліва ўзыышаўся ў паніжаўся, высылізваючы з вузкіх рамак мінорнай трэці, але пры гэтым захоўваў дзіўную бясстраснасць і няўзрушанасць. Потым, задаўшы сваё пытаньне, голас быццам спатыкаўся, абрываўся падобнай да рыданьня кадэнцыяй і замаўкаў. Зноў вячэрняя ціша парушалася толькі стукам сякеры. Праз хвіліну другі голас, на гэты раз блізкі, які, здавалася, даносіўся проста з-пад майго акна, адказваў, ізноў апошняяnota абрывалася тужлівым, з рыданьнем, гукам. А здалёку, у такой самай жаласылівой манэры далятаў чаканы адказ, кожнае слова якога гучала на рэдкасць выразна і ясна. <...>

А летній раніцай праз адчыненае акно пранікалі ў мой пакой голасы сялянак, што ішлі на сенакос. Я саскокаў з ложка і, стаўшыся за фіранкамі, назіраў за жанчынамі. Яны ішлі рабадамі, хутка й лёгка, быццам танцууючы, і кожная неслася на плячах граблі. Калі яны перабіраліся праз кладку, іх босья ногі выразна шлёпалі па вадзе. Яны сипявалі радасна й тучна, песні іх складаліся з кароткіх, часта паўтораных фраз. У канцы кожнага куплета хор замаўкаў, толькі два або тры голасы працягвалі выводзіць мэлёдью і, быццам цудам дасягнуўшы недасягальныя мэты, узвышаліся ў пранізлівым глісанда на самым верхнім сваім рэгістры й доўга цягнулі высокую ноту. Пачатак наступнага куплета зноў падхоплівалі ўсе астатнія, і пад неўтраймаваным націкам хору высокія ноты салістаў не вытрымлівалі й здаваліся. Рэзкія хрыплаватыя голасы вясковых баб і разудалыя іх песні поўніліся сілай і энэргіяй.

Вечарамі бабы вярталіся зь сенакосу той самай дарогай, але цяпер яны ішлі павольна й сипявалі іншыя песні. Манэра сипеваваў заставалася ранейшай, аднак вячэрня напевы адрозніваліся ад ранішніх і ў настроі, і ў тэмпе. У іх чуліся смутак і стомленасць. Прасцяглыя, быццам хвалістыя мэлёдыі, цягнуліся бясконца, і гармонія іх была ясная й празрыстая. І зноў здавалася, што гэтыя бабы, што цягнуліся дахаты пасылью доўгага працоўнага дня, падлягаюць нейкаму агульнаму закону прыроды, і таму іх напевы так арганічна зыліваюцца з атмасфераі летняга вечара, з прыгаслымі сонечнымі промнямі, якія заліваюць зямлю празрыстым мяккім святлом.

Больш за ўсё я любіў слухаць ля майго акна водгаласы вясковай музыкі — заіхвацкія танцевальныя мэлёдыі, якія гарманіст граў па суботах на вясковых вячорках, або чульлівія куплеты, поўныя п'янай скрухі й безнадзейнасці, праспіванныя ахрыплым мужчынскім голасам на беразе рэчкі, або датклівія, сумныя, працяглыя песні дзяўчат, што палолі гароды».

У беларускіх газетах зъмяшчаліся, хоць і рэдка, пераклады ўспамінаў чужамоўных аўтараў: Петтэрэ Ахола, рэдактара фінскамоўных газетаў «Інгеры» і «Нева», пра падарожжа па Беларусі падчас Першай сусветнай вайны⁴⁰⁹, летувіса Баліса Сругога «Сабачыя справы»⁴¹⁰ — пра нямецкія канцэнтрацыйныя лягеры ў Штутгарце (Усходняя Прусія), дзе ён расказаў, у прыватнасці, гісторыю двух вязняў-беларусаў.

Выключная роля мэмуарнай літаратуры ў стварэнні гісторыі самой беларускай эміграцыі. Мэмуары ахопліваюць усе больш-менш важныя падзеі, выяўляючы розныя зрезы і ўзорыні жыцця беларусаў на эміграцыі, паказваюць дзейнасць беларускіх лідэраў ва ўсёй яе складанасці і супярэчлівасці. Таму для гісторыка ўспаміны — адна (а часам і адзіная!) крыніца патрэбнай інфармацыі.

Тут, мабыць, неабходна адцеміць, што самі мэмуарныя матэрыялы не прэтэндуюць на ролю афіцыйнага дакумэнту. І толькі неспрэяльныя для Беларусі ўмовы XX стагодзьдзя ў шэрагу выпадкаў вымушаюць мэмуары адыгрываць не ўласцівую ім роль.

На самой справе, суадносіны афіцыйных дакумэнтаў і мэмуараў зусім не адназначныя. Па-першым, нельга перабольшваць значэнне дакумэнта, бо ён таксама мае аўтара, і «ніводзін дакумэнт ня можа сказаць нам больш за тое, што думаў яго аўтар: што ён думаў пра тое, што адбылося; што ён думаў пра тое, што павінна адбыцца і адбудзецца; а можа, толькі тое, што ён хацеў, каб іншыя думалі, што ён думае; ці нават толькі тое, што ён сам думаў, што думае»⁴¹¹.

Па-другое, паміж афіцыйнымі дакумэнтамі і ўспамінамі існуе складаная дыялектычная сувязь: успаміны правяраюцца дакумэнтамі, але й дакумэнты, у сваю чаргу, правяраюцца ўспамінамі. Напрыклад, у афіцыйных паперах савецкіх службістай сцьвярджжаюцца, што Францішак Аляхновіч быў арыштаваны за недозволены пераход мяжы СССР⁴¹². Між тым, сам Аляхновіч у сваіх успамінах «У кіпцюрох Г.П.У.»⁴¹³ пераканальна ў

доказна абвяргае гэтае съцверджаньне й паказвае, што ўся гісторыя ягонага прыезду ў Савецкі Саюз і наступнага арышту — правакацыя бальшавіцкіх карных органаў.

«Вядома, факты й дакумэнты важныя для гісторыка. Але не рабіце з іх фэтышу, — зазначае ангельскі гісторык Э. Г. Кар. — Яны не прадстаўляюць гісторыю самі па сабе»⁴¹⁴. Тым больш, з пункту гледжаньня гісторыка, мэмуары — такія ж дакумэнты, як і гандлёвыя пагадненыні, падатковыя рэестры, выбарчыя сьпісы й г. д.

Менавіта таму аўтары першых грунтоўных дасьледаваньняў па гісторыі нашай эміграцыі — доктар Вітаўт Кіпель у ЗША⁴¹⁵ і доктар Янка Садоўскі ў Канадзе⁴¹⁶, якія самі былі не-пастранімі ўдзельнікамі, творцамі гэтай гісторыі, мелі багатыя архівы, выкарысталі разнастайныя дакумэнты, тым ня менш, у свае кнігі ўяўлі шматлікія съведчаныні прыватных асонаў. Таму сярод іхных бібліографічных спасылак знаходзім і такія, як «гутарка», «успамін», «інтэрв'ю» і іншыя.

У апошнія дзесяцігодзідзі працэс асваення беларускіх эміграцыйных мэмуараў становіцца ўсё больш інтэнсывным.

На ўспамінах грунтуючыца кнігі Яна Максімюка аб Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы ў Заходнім Нямеччыне⁴¹⁷, Лідзії Савік — пра жыцьцё ў дзейнасць Барыса Кіта⁴¹⁸, Аляксандра Лукашука — пра Янку Філістовіча⁴¹⁹, Сяргея Ярша — пра гісторыю Беларускай Незалежніцкай Партыі⁴²⁰, кніга пра Барыса Рагулю⁴²¹, матэрыялы да гісторыі Саюзу Беларускай Моладзі⁴²² й нават драма пра жыцьцё Антона Адамовіча⁴²³.

І ўсё ж асваенне беларускай эміграцыйнай мэмуарыстыкі яшчэ толькі пачынаецца. Ня раз, чытаючы дасьледаваньні рэлігійнага, палітычнага ці культурнага жыцьця эміграцыі, якія выдаюцца ў Беларусі, бачыш, што аўтару не стае жывых фактаў, што ягоным меркаваньнем й высновам не хапае разуменія рэальных эміграцыйных працэсаў ва ўсёй іх складанасці й супяречлівасці.

Галоўная задача гэтай кнігі якраз і заключаецца ў tym, каб увесыці ў навукова-дасьледчы зварот агромністасе навыкарыстанае багацьце беларускіх эміграцыйных мэмуараў, якое можа стацца і стымулам, і асновай новых грунтоўных дасьледаваньняў.

Спадзяемся, што публікацыя «Мэмуараў на эміграцыі» актыўizuе цікавасць да самой эміграцыі й наблізіць чытача да разумення тых, хто на працягу дзесяцігодзідзяў захоўваў на-

цыянальную ідэю, зъбераґаў гістарычную й культурную спадчыну.

Лявон Юрэвіч

¹ Друкуеца паводле газ. «Беларус». 1997, травень. № 444. С. 3.

² З ліста да аўтара ад 28 сінегня 1998 году. Захоўваецца ў архіве Л. Юрэвіча.

³ Вініцкі А. Матэрыялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939—1951 гг. У 3 ч. Лос-Анджэлес, 1986. Чамусыці толькі першая частка была перавыдадзена ў Беларусі ў сэрыі «Бібліятэка беларускай дыяспары»: Вініцкі А. Матэрыялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939—1951 гг. Менск, 1994.

⁴ Вініцкі А. Матэрыялы да гісторыі беларускага скаўтынгу. Лос-Анджэлес, 1972.

⁵ Віцьбіч Ю. [Стукаліч Юры]. Антыбалашавіцкія паўстаны і партызанская барацьба на Беларусі. Нью-Ёрк: БІНіМ, 1996.

⁶ Архіўная кніга. Нью-Ёрк: БІНіМ, 1997. С. 355—391.

⁷ ARCHE. 2000. № 9; ARCHE. 2001. № 2 (16).

⁸ Запісы БІНіМ. 1999. № 24.

⁹ Пятроўскі Я. Тарас Сайка, ініцыятар і галоўны фінансавы ахвяраўца на рэч перакладу й друку Бібліі на літоўскай мове. Флярыда, 1995.

¹⁰ Чыквін Я. Далёкія і блізкія. Беларускія пісьменнікі замежжа. Беласток, 1997. С. 90—91.

¹¹ Гл., напр.: Віцьбіч Ю. Плыве з-пад Святое Гары Нёман: Мастацкі нарыс. Мюнхэн, 1956.

¹² Адамовіч Ант. Жыцьцё ў паэтычнай спадчыне Алеся Салаўя. У кн.: Адамовіч Ант. Творы. Нью-Ёрк: БІНіМ, 2003.

¹³ На суд гісторыі: Успаміны. Дыялёгі. Менск, 1994; З гісторыяй на «Вы»: Артыкулы. Дакумэнты. Успаміны. Вып. 3 / Уклад. Я. Запрудніка. Менск, 1994; Гарбінскі Ю. Беларускія рэлігійныя дзеячы XX ст.: Жыцьцяціры. Мартыралёгія. Успаміны. Менск—Мюнхэн, 1999.

¹⁴ Гл., напр.: публікацыі ў часопісах «Спадчына», «Крыніца».

¹⁵ Рагуль В. Успаміны. Менск, 1993; Калубовіч А. На крыжовай дарозе. Менск, 1994; Мерляк К. Дзейнасць Кастуся Мерляка на эміграцыі. Менск, 1994; ды інш.

¹⁶ Кіпель З. Успамін на ўсё жыцьцё // У зб.: Янка Купала — публіцист. III Міжнародная Купалаўская чытаныні 20—21 каstryчніка 1997 г., Менск, 1998. С. 140.

¹⁷ Напр., успаміны Яўхіма Кіпеля пра Ўладзімера Жылку ў часопісе «Беларуская моладзь», 1962. № 18; потым яны былі выдрукаваныя ў зборніку «На суд гісторыі» і ў кнізе: Жылка Ул. Выбраныя творы. Мінск: Беларускі knigazbor, 1998.

¹⁸ Вітан-Дубейкаўская Ю. Мае успаміны. Вільня, 1994; Пецюкевіч М. У пошуках зачараваных скарбай. Вільня, 1998. (Няскончаная публікацыя ўспамінаў М. Пецюкевіча // Беларускі сьвет. 1988. № 20 (49). С. 50—62; 1989. № 21 (50). С. 66—71; 1991. № 22 (51). С. 57—67); Алехнік А. Пад бел-чырвона-белым. Вільня, 1999.

¹⁹ Pascal R. Design and Truth in Autobiography. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1960. Р. 11.

²⁰ Рагуля В. Успаміны. Нью-Ёрк, 1957. С. 8

²¹ Я. К. БАМ // Беларус. 1977. № 246.

²² Грабінскі Б. Успаміны. Рукапіс. Перахоўваецца ў архіве БІНiМу (Нью-Ёрк). Публікацыя: Грабінскі Б. Сакольшчына—Гародня—Вільня // ARCHE. 2000. № 5.

²³ Пятроўскі Я. Мэмуары. Кн. 1. Гэйнсвіл, 1988. С. 12.

²⁴ Кіпель В. Ад мэтрыкі да нэкралёгу // Беларус. 2003, сінег. № 491.

²⁵ Рагуля В. Беларускае студэнцтва на чужыне. Лёндан (Канада)—Нью-Ёрк, 1996. С. 6—7.

²⁶ Акіншэвіч Л. Балонкі з Успамінаў // Запісы БІНiМ. Нью-Ёрк, 1989. № 19. С. 128.

²⁷ Кіпель В. Інфармацыя пра Беларусь у эмігранцкім друку: раней і цяпер. У кн.: Другі міжнародны кангрэс у абарону дэмакратіі і культуры «Незалежная прэса: свабода і адказнасць». Менск, 1996. С. 40.

²⁸ Зважай. 1974. № 1. С. 7—8.

²⁹ Richardson Anthony. No Place to Lay My Head. Long Acre. London, 1957

³⁰ Тамсама, с. 11.

³¹ М. На зары беларускага адраджэння. Успаміны са студэнцкіх часоў у Пецярбургу // Крывіцкі съветач. 1946. № 11. С. 15—17.

³² Дудзіцкі Ул. Напіярэмы жаданьням. Нью-Ёрк: БІНiМ, 1994.

³³ Жук-Грышкевіч В. 25-га Сакавіка. Успаміны зь Менску, Будслава, Вільні, Прагі, Савецкай турмы. Таронта: Выдавецкі Фонд успамінаў зь Беларускага жыцця, 1978.

³⁴ Сяднёў М. Беластоцкі спытак. У кн.: Масеева кніга. Менск, 1994. С. 263—290.

³⁵ Сыч П. Съмерць і салаўі. Успаміны афіцэра-беларуса з-пад Монтэ-Касіна. Мінск, 1965.

³⁶ Пра ўдзел беларусаў у бяёх пад Монтэ-Касіна гл.: Швэдзюк М. Удзел беларусаў у бітве пад Монтэ-Касіна // Беларус. 1994, люты. № 410; Сянькевіч В. Аглядны артыкул аб беларусах на Монтэ-Касіна // Беларус. 1979, жнівень. № 268; Сыпіс беларусаў, палеглых пад Монтэ-Касіна // За Волю. Парыж, 1951. № 4, 5, 6; Беларусы ў бітве за Монтэ-Касіна. Менск, 2004.

³⁷ Рагуля В. Беларускае студэнцтва на чужыне. Лёндан (Канада)—Нью-Ёрк, 1996.

³⁸ Минский Мужик. Что я видел в Советской России. Из моих личных наблюдений. Чикаго, 1935.

Можна таксама назваць кнігу Д. Гарбацэвіча «Два месяца в гостях у колхозников. Заметки американского туриста», выдадзеную ў 1967 годзе ў Нью-Ёрку.

³⁹ Минский Мужик. Что я видел в Советской России... С. 3.

⁴⁰ Biełaruskija (Krywickija) pieśni dla sola, duetu, kvartetu z akampanimentem fortepiana i 4 narodnyja tancy. Suchdol u Prahy, na Budovce 456. Čechy. [Бяз даты].

⁴¹ Клішэвіч Ул. Успаміны прафэсара Адамава аб М. Багдановічу // Раніца. 1943, 24 студзеня. № 4 (11); Езавітаў К. Васіль Захарка — змагар за беларускую дзяржаваўнасць. Успаміны // Раніца. 1943. № 38 (150); Клішэвіч Ул. На Калыме. Успаміны выгнанца // Беларускі работнік. 1944. № 20; Кампазытар Мікола Равенскі аб сабе // Беларускі работнік. 1944. № 33; Дудзіцкі Ул. «Даруй, што я плачу...». Замест успамінаў // Беларускі работнік. 1944. № 39, ды іншыя.

⁴² Крушыніч Ст. Захоўвайма памяць аб мінуўшчыне // Бацькаўшчына. 1960. № 5. С. 1.

⁴³ Крыга А. Занядбаная справа // Бацькаўшчына. 1952. № 30. С. 3.

⁴⁴ Тэрмін «каўтабіяграфія» ў амэрыканскім літаратуразнаўстве адпавядае прынятym у беларускім літаратуразнаўстве тэрмінам «мэмуары», «успаміны».

⁴⁵ De Man P. Autobiography as Defacement // The Rhetoric of Romantism. New York: Columbia University Press, 1984. Р. 67—81.

⁴⁶ Ліст ад 16.04.1956 г. перахоўваецца ў архіве Л. Юрэвіча.

⁴⁷ Мельхіёр Ваньковіч (1891—1974). Польскамоўны пісьменынк, народжаны ў Беларусі. Аўтар шэрагу кніг, тэматычна звязаных зь Беларусью. Сярод іншага — успаміны пра маленства на Ковеншчыне й Меншчыне «Шчанюковы гады».

⁴⁸ Michał K. Pawlikowski. Aŭtar kniagû: Sumienie Polski; rzecz o Wilne i kraju Wilenskim. Londyn, 1946; Dwa światy. Londyn, 1952; Dzeciństwo i młodość Tadeusza Irteńskiego. Londyn, 1959.

⁴⁹ Поўнае выданье твора: Глыбінны Ул. Вялікія дарогі. Пра мінулае. Grand Rapids, 1997.

⁵⁰ Grey Owl (1888—1938).

⁵¹ Пра Юзэфа Мацкевіча глядзі эсэ Чэслава Мілаша «Канец Вялікага Княства Літоўскага» // Спадчына. 1998. № 3. С. 3—30.

⁵² Расейскі пісьменнік Максім Горкі (1868—1936).

⁵³ Расейскі пісьменнік Леанід Андрэў (1871—1919).

⁵⁴ Ліст ад 24.03.1963 г. перахоўваецца ў архіве БІНiМу (Нью-Ёрк).

⁵⁵ Ліст ад 9.04.1969 г. перахоўваецца ў архіве БІНiМу.

⁵⁶ А. Пашкевіч у сваёй кнізе, прысьвечанай прозе замежжа, напісаў: «...вывучаючы мэмуарыстыку як асобную галіну, прынцыпова не хадзелаася б пагадзіцца са сцьверджаньнем даследчыка аб тым, што абацулена мэмуарную літаратуру можна называць літаратурай факту, бо — як твор мастацкі — мэмуары ў многіх выпадках не пазбаўлены «літаратурнай глыбінны». Бачыцца неправамоцным далучэнні да мэмуарнай літаратуры нэкралёгаў, інтэрв'ю, прамоў, як гэта робіць

Л. Юрэвіч. Дасыледчык — у працяг амэрыканскай літаратуразнаўчай традыцыі — не адрознівае і робіць тоеснымі мэмуары (мастацкія ўспаміны) і аўтабіографічную літаратуру, што ў славянскім літканцэсьце бачыцца неправамоцным». (Пашкевіч А. Канцэпцыя нацыянальнага быцця ў беларускай літаратуры. Менск, 2002. С. 119). Не выгледае патрэбным аргументаваць, што «літаратура факту» зусім не азначае аўтаматычную адсутнасць «літаратуршчыны», але хацелася б звярнуць увагу пісьменніка на адну з апошніх, 2003 году, працаў, датычных эміграцыйнай мэмуарыстыкі, — кнігу О. Демідовой «Метаморфозы в изгнании» (Санкт-Петербург), дзе аўтарка піша: «Автодокументальные тексты (автодокументы), называемые также документальной литературой и литературой документа, автореференциальными текстами, эготекстами, literature intime, представляют собой тексты, в которых действительность отображена весьма специфическим образом. С одной стороны, тексты этого рода, как и любое искусство, не является адекватом жизни, с другой — претендуют на особую достоверность отражения действительности [...] Все существующие определения автодокументальных текстов, от классической и неизменно цитируемой фразы Белинского [...] до многочисленных определений современных исследователей, рассматривающих эти тексты как историко-архивный источник или как материал для филологического анализа, так или иначе отражают указанную амбивалентность эстетической природы автодокументов» (С. 199). Як бачна, прапанаваны для беларускага літаратуразнаўства ў 1999 г. падыход у 2003 г. выявіўся цалкам прымальнym калі не для ўсяго «славянскага канцэкту», дык для расейскага ў прыватнасці.

⁵⁷ Huyssen Andreas. Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia. New York: Routledge, 1995. P. 3.

⁵⁸ Whaley Joachim. Mirrors of Mortality: Studies in the Social History of Death. New York: St. Martin's Press, 1981. P. 14.

⁵⁹ Zimmer Szczepan K. The Beginning of Cyrillic printing in Cracow, 149: from the Orthodox past in Poland. East European monographs; No. 136. Boulder, Colo.: Social Science Monographs; New York: Distributed by Columbia University Press, 1983. Дасыледчык лічыў, што культуральная беларусы былі асноваю ВКЛ, і гэта натуральная разьмежавала яго з польскім навуковым інстытутам. У працы над кнігаю, якая можа лічыцца дасыледаваньнем па гісторыі друку Беларусі, бралі ўдзел Вітаўт Тумаш, а. А. Надсан і Зора Кіпель.

⁶⁰ Ibidem. Р.10.

⁶¹ Беларус. 1972, ліпень. № 183. С. 5.

⁶² Ля чужых берагоў: Альманах твораў беларускіх эміграцыйных паэтай і пісьменнікаў. Мінхэн: Бацькаўшчына, 1955.

⁶³ Новы Шлях. 1944, травень. № 10 (46). Нумар быў гатовы да друку, але ня выйшаў у сьвет. Матэрыялы нумару захоўваюцца ў архіве БНiМу (Нью-Ёрк).

⁶⁴ Запісы БНiМ. 1989. № 19. С. 128—150.

⁶⁵ Божым Шляхам. 1972, студзень-люты. № 1 (129). С. 5—7.

⁶⁶ Божым Шляхам. 1969, сакавік-красавік. № 2 (113). С. 8—11.

⁶⁷ Палацак. 1992. № 5 (15). С. 16—23.

⁶⁸ Хоць трэба сказаць, што каштоўнасць мэмуараў пісьменнікі ўсведамлялі добра. Прыкладам, у гутарцы з Барысам Сачанкам, укладальнікам кнігі «На суд гісторыі», Масей Сядней кажа: «Я стаў беластоцкім паэтам, мae вершы вучылі на памяць, яны друкаваліся ў кожным нумары. А артыкулы звязліся, толькі дзякуючы Ільяшэвічу. Ён у мяне іх праста выціскаў. Я не любіў іх пісаць, бо гэта не маё. Сёння я лічу тых артыкулы найўнымі, інфантыльнымі. Але Ільяшэвіч пасля нават аб'яднаў гэтыя артыкульчики пад назвай «Ахвяры бальшавізму» (С. 236). Праз чатыры гады па гэтым інтэрвю, у 1994 годзе, у «Масеевай кнізе», заяўленай самім аўтарам як этапнай, ці не найбольш цікавым і каштоўным стаўся менавіта раздзел «Сполахі даўніх зарніц» — фактычна перадрук той старой кнігі «Ахвяры бальшавізму».

⁶⁹ Бацькаўшчына. 1960, Вялікдзень. № 16 (500). С. 5.

⁷⁰ Беларус. 1969, сакавік. № 143. С. 4—5.

⁷¹ Бацькаўшчына. 1952, Вялікдзень. № 15—16 (94—95). С. 4; 1952, 27 красавіка. № 17 (96). С. 4.

⁷² Бацькаўшчына. 1960, Вялікдзень. № 16 (500). С. 4—5.

⁷³ Запісы БНiМ. 1992. № 20. С. 65—101.

⁷⁴ Беларускі съвет. 1991. № 22 (51). С. 4—13.

⁷⁵ Беларуская моладзь. 1963. № 18. С. 10—13.

⁷⁶ Запісы БНiМ. 1999. № 24.

⁷⁷ Баявая Ўскалось. 1954. № 4. С. 32—34.

⁷⁸ Баявая Ўскалось. 1969. № 8. С. 28—29.

⁷⁹ Баявая Ўскалось. 1972. № 12. С. 22—26.

⁸⁰ Баявая Ўскалось. 1974. № 14. С. 26—32.

⁸¹ Беларускі Голос. 1969, травень. № 172; 1969, лістапад. № 178.

⁸² Беларускі Голос. 1970, чэрвень. № 184.

⁸³ Беларуская мэмуарыстыка на эміграцыі. Нью-Ёрк, 1999. Перадрук: Арсеньева Н. Выбраныя творы. Менск: Беларускі Кнігазбор, 2002.

⁸⁴ Кушаль Ф. Спрабы стварэння беларускага войска. Менск, 1999.

⁸⁵ Адамовіч А. Творы. Нью-Ёрк, 2003.

⁸⁶ Беларуская мэмуарыстыка на эміграцыі. Нью-Ёрк, 1999. Перадрук: Спадчына, 2000. № 4. С. 204—209.

⁸⁷ Беларуская мэмуарыстыка на эміграцыі. Нью-Ёрк, 1999.

⁸⁸ Тамсама.

⁸⁹ Тамсама.

⁹⁰ Тамсама.

⁹¹ Аўтабіографія напісана 30.4.1949 г.

⁹² Архіў БНiМу (Нью-Ёрк).

⁹³ Тамсама.

⁹⁴ Гл., напр.: Старажоўскі К. [Сядура-Глыбінны Ул.]. 30 гадоў на службе роднай культуры. Дэтройт: Беларускае выдавецтва «Съвет», 1961.

⁹⁵ Бацькаўшчына. 1950, 1 студзеня. № 1 (61); Беларускі Эмігрант. 1950, 26 жніўня. № 29.

⁹⁶ Беларус. 1963, лістапад. № 80.

⁹⁷ Беларус. 1964, чэрвень. № 87.

⁹⁸ Беларус. 1964, студзень. № 82.

⁹⁹ Беларус. 1978, лістапад-сінегань. № 259—260.

¹⁰⁰ Беларус. 1983, люты. № 308—309.

¹⁰¹ Беларус. 1978, травень. № 253.

¹⁰² Беларус. 1976, люты-сакавік. № 226—227.

¹⁰³ Беларус. 1976, сінегань. № 236; 1978, люты. № 250; 1978, сакавік. № 251.

¹⁰⁴ Беларус. 1977, чэрвень. № 242.

¹⁰⁵ Юрэвіч Л. Беларускаму Інстытуту Навукі й Мастацтва — 45. Гутарка з дырэктарам БІНіМу доктарам В. Кіпелем // Беларус. 1996, сінегань. № 440. С. 4—5; Урбановіч І., Саўка Зым. Ёсьць дзе прыклады свае сілы / Гутарка з маладымі беларусамі // Беларус. 1998, сакавік. № 452. С. 6—7; Урбановіч І. Я ўсё жыць на Беларусі / Гутарка з Івонкай Сурвіллай // Беларус. 1998, травень. № 454. С. 3—5; Саўка Зым. / Інтэрв’ю з айцом А. Надсанам // Беларус. 1998, жнівень. № 456. С. 2—3.

¹⁰⁶ Пранчак Л. Беларуская Амэрыка. Менск, 1994.

¹⁰⁷ Юрэвіч Л. Я быў намеснікам Акінчыца / Гутарка з М. Чупраковым // Беларус. 2004, люты. № 493.

¹⁰⁸ Беларус. 1998, сакавік. № 452. С. 9—11. Публікацыя Л. Ю.

¹⁰⁹ Віцьбіч Ю. [Стукаліч Юры]. Антыбалашавіцкія паўстаныні і партызанская барацьба на Беларусі. Нью-Ёрк: БІНіМ, 1996. С. 242—323.

¹¹⁰ Архіўная кніга. С. 365—379.

¹¹¹ Зь ліста Юркі Віцьбіча да Льва Гарошкі ад 13.05.1954 г. Арыгінал пераходуваеца ў архіве Фундацыі Пётры Крэчэўскага (Нью-Ёрк).

¹¹² Зь ліста да Антона Адамовіча ад 21.11.1954 г. Арыгінал ліста пераходуваеца ў архіве Фундацыі Пётры Крэчэўскага (Нью-Ёрк).

¹¹³ Зь ліста да Антона Адамовіча ад 14.01.1963 г. Арыгінал ліста пераходуваеца ў архіве Фундацыі Пётры Крэчэўскага (Нью-Ёрк).

¹¹⁴ Маецца на ўзвеце альманаха «Ля чужых берагоў». Мюнхэн, 1955.

¹¹⁵ Антыбалашавіцкі Блёк Народаў.

¹¹⁶ Ліст пераходуваеца ў архіве БІНіМу (Нью-Ёрк).

¹¹⁷ Біяграфічны матэрыял пра Міколу Дзямідава, ягоную вайсковую кар’еру, працу настаўнікам — гл.: Беларускі Голос. 1955, 1 чэрвень. № 13.

¹¹⁸ Юрэвіч Л. Да гісторыі Беларускіх збройных сілаў // Беларус. 1998, студзень. С. 4—5.

¹¹⁹ Ліст Эдварда Будзькі да Міколы Панькова надрукаваны ў газэце «Беларус», верасень-кастрычнік, 1996. С. 9.

¹²⁰ Пераходуваеца ў архіве БІНіМу (Нью-Ёрк).

¹²¹ У кн.: 40-я Угодкі абвешчаныя незалежнай Беларускай Народнай Рэспублікі. Нью-Ёрк, 1958. С. 40—47.

¹²² Тамсама. С. 40—41.

¹²³ Тамсама. С. 41.

¹²⁴ Тамсама. С. 43—44.

¹²⁵ Плескач В. Віншавальнае слова на 70-годзьдзе Язэпа Сажыча. 1987. Рукапіс пераходуваеца ў прыватным архіве В. Плескача (Дэтройт, ЗША). Урыўкі друкующеа з ласкавага дазволу аўтара віншавальнага слова.

¹²⁶ Тамсама.

¹²⁷ Тамсама.

¹²⁸ 20.3.1954 г. Вечар памяці кампазытара Міколы Равенскага. Успаміны М. Абрамчыка, А. Орсы, Б. Вержбаловіч, А. Адамовіча (Запісы БІНіМ. 1954. № 1. Весткі хронікі. С. 64); 16.10.1954 г. Успаміны пра Алёizu Пащкевічанку-Кайрыс-Цётку. Успаміны Стэпонаса Кайрыса і Ю. Вітан-Дубейкаўскай (Конадні. 1955. № 3. Весткі хронікі. С. 92; Беларус. 1954. № 4. Весткі хронікі. С. 7); 21.1.1967 г. Вечар памяці сэпіявачкі Барбары Вержбаловіч-Вербіч. Успаміны А. Адамовіча, Н. Чамярысавай-Майсеевай, М. Куліковіча (Беларус. 1967. № 118. Весткі хронікі. С. 3); 24.5.1969 г. Вечар памяці кампазытара Міколы Куліковіча-Шчаглова. Успаміны А. Адамовіча, Н. Кушаль (Беларус. 1969. № 146. Весткі хронікі. С. 3); 6.4.1974 г. Вечар памяці Лявона Савёнка (Крывічаніна). Успаміны А. Адамовіча ды іншых (Беларус. 1974. № 204. Весткі хронікі. С. 2); 15.2.1975 г. Вечар памяці Юркі Віцьбіча (Стукаліча). Успаміны С. Станкевіча, А. Адамовіча, Л. Гарошкі, А. Шукелойця, В. Кендыша ды інш. (Беларус. 1975. № 215. Справаздача. С. 4); 2.5.1976 г. Успаміны А. Адамовіча пра Ўладзімера Дубоўку (Беларус. 1976. № 230—231. Весткі хронікі. С. 8).

¹²⁹ Вось съведчаныне былога савецкага пісьменніка, цяпер эмігранта Б. Хазанава: «Як ўсё недазволена, ён (дзёнын) крамольны, хаця ў ім не было ні аднаго слоўка крамолы. Знаіздзены падчас ператрусу, ён абарочваеца доказам, служыць сродкам шантажу». (Хазанов Борис. Дневнік сочинителя // Октябрь. 1999. № 1.

¹³⁰ Захоўваеца ў Беларускай бібліятэцы імя Францішка Скарыны (Лёндан).

¹³¹ Тамсама.

¹³² Тамсама.

¹³³ Сіповіч Ч. Дыярыш. Запіс ад 22.02.1979 г.

¹³⁴ Пералік манаграфічных выданьняў эміграцыйнай мэмуарыстыкі зъмешчаны прыканцы кнігі.

¹³⁵ Рагуля В. Успаміны. Нью-Ёрк: Выданыне М. Рагулі, 1957.

¹³⁶ Шмат публікацыяў (часам не падпісаных) пра Беларускую Сялянска-Работніцкую Грамаду зъмешчана ў газэце «Беларускі Голос». Да прыкл.: Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады // Беларускі Голос. 1961, травень. № 81; 40-годзьдзе масавага руху Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады // Беларускі Голос. 1967, красавік. № 148; 1967, травень. № 149; 1967, чэрвень. № 150; 1967, ліпень. № 151.

¹³⁷ Рагуля В. Успаміны. С. 20.

- ¹³⁸ Тамсама. С. 29.
- ¹³⁹ Тамсама. С. 61.
- ¹⁴⁰ Тамсама. С. 64.
- ¹⁴¹ Тамсама. С. 89.
- ¹⁴² Станкевіч Я. На бакох «Успамінаў» В. Рагулі // Бацькаўшчына. 1958, 4 траўня. № 804. С. 2—3; 1958, 11 траўня. № 19 (405). С. 2—3; 1958, 18 траўня. № 20 (406). С. 3—4.
- ¹⁴³ Негнявіцкі А. Да «бакоў» доктара Станкевіча аб «Успамінах» В. Рагулі // Бацькаўшчына. 1958, 13 ліпеня. № 26 (412). С. 4.
- ¹⁴⁴ Стагановіч А. У абарону «Ўспамінаў» Васіля Рагулі // Бацькаўшчына. 1958, 10 жніўня. № 29—30 (415—416). С. 3—4; Стагановіч А. Мой адказ Я. Станкевічу // Бацькаўшчына. 1958, 7 лістапада. № 47 (433). С. 3—4.
- ¹⁴⁵ Сабалеўскі Ю. Беларуская Сялянска-Работніцкая Грамада // Аб’еднаннне. 1962. № 4. С. 11—14; 1963. № 5. С. 11—14; 1964. № 6. С. 12—15; 1965. № 7. С. 8—14; 1966. № 8. С. 16—22; 1967. № 1. С. 14—16; 1968. № 2. С. 16—19; 1969. № 3. С. 8—11; 1970. № 4. С. 11—14; 1971. № 5. С. 6—10; 1972. № 6. С. 10—15; 1975. № 3. С. 14—18; 1976. № 4. С. 5—8; 1977. № 5. С. 7—11; 1978. № 6. С. 4—7; 1980. № 2. С. 7—9; 1981. № 3. С. 13—17.
- ¹⁴⁶ Станкевіч Я. Чыя тэндэнцыя? // Бацькаўшчына. 1958, 7 верасьня. № 34 (420). С. 3—4; Станкевіч Я. Колькі зацемкаў да Стагановічава абароны «Ўспамінаў» В. Рагулі // Бацькаўшчына. 1958, 14 верасьня. № 5 (421). С. 3—4.
- ¹⁴⁷ Успаміны перахоўваюцца ў нашчадкаў А. Стагановіча.
- ¹⁴⁸ Беларус. 1966.
- ¹⁴⁹ Малецкі Я. Пад знакам Пагоні. Таронта, 1976.
- ¹⁵⁰ Летапіс. Нью-Ёрк, 1976. № 11. С. 1.
- ¹⁵¹ Галяк Л. Успаміны. 2 т. ЗША: Летапіс, 1982—1983. Першая кніга ахоплівае падзеі ад 1928 да 1944 г., другая — да 1980 г.
- ¹⁵² Тамсама. Т. 2. С. 155.
- ¹⁵³ Галяк Л. Аб кнізе Я. Малецкага, аб хадэках і аб палянафілах // Летапіс. 1976. № 11.
- ¹⁵⁴ Галяк Л. Успаміны. Т. 1. С. 3.
- ¹⁵⁵ Рукапіс успамінаў захоўваецца ў прыватным архіве Мітрапаліта Мікалая (Таронта, Канада) і рыхтуеца да друку адначасна з ягонымі ж успамінамі пра Моталь.
- ¹⁵⁶ Мацукеўіч М. Успаміны. Рукапіс. С. 60.
- ¹⁵⁷ Германовіч Я. Кітай—Сібір—Масква. Мюнхэн, 1962.
- ¹⁵⁸ А. Г. Кітай—Сібір—Масква // Бацькаўшчына. 1962, 28 каstryчніка. № 14 (598). С. 4.
- ¹⁵⁹ Божым Шляхам. 1964, студзень-люты. № 82. С. 4—6; 1964, сакавік-красавік. № 83. С. 7—8.
- ¹⁶⁰ Божым Шляхам. 1964, травень-чэрвень. № 84. С. 12—14.
- ¹⁶¹ Божым Шляхам. 1964, лістапад-сінежань. № 87. С. 14—16; 1965, студзень-люты. № 1 (88). С. 6—8; 1965, сакавік-красавік. № 2 (89).

- С. 6—7; 1965, травень-чэрвень. № 3 (90). С. 6—8; 1965, ліпень-жнівень. № 4 (91). С. 9—11; 1966, сакавік-красавік. № 2 (95). С. 10—11; 1966, верасень-каstryчнік. № 5 (98). С. 13—15.
- ¹⁶² Божым Шляхам. 1973, ліпень-верасень. № 3 (137). С. 24—28; 1973, каstryчнік-сінежань. № 4 (138). С. 18—21; 1974, студзень-сакавік. № 1 (139). С. 21—23.
- ¹⁶³ Лісты айца Германовіча перахоўваюцца ў архіве Л. Юрэвіча.
- ¹⁶⁴ Чарнавік, першы накід (фр. *brouillon*).
- ¹⁶⁵ Ліст ад 22.09.1967 г.
- ¹⁶⁶ Ліст ад 8.11.1967 г.
- ¹⁶⁷ Ліст датаваны 1967 годам.
- ¹⁶⁸ Рукапіс захоўваецца ў Беларускай бібліятэцы імя Францішка Скарыны (Лёндан).
- ¹⁶⁹ Урыўкі з успамінаў друкаваліся ў «Запісах БІНіМ». 1975. № 13.
- ¹⁷⁰ Гладкі Я. Успаміны пра Ўсебеларускі Кантгрэс 1917 году ў Менску // Беларус. 1956. № 55. С. 4—6; 1956. № 56. С. 4—6; Бацькаўшчына. 1958. № 11—13. С. 6—7; 1958. № 14—15. С. 6; 1958. № 16—17. С. 7—8; Запісы БІНіМ. 1964. № 3. С. 137—154.
- ¹⁷¹ Максімовіч Р. Верны сын Лагойскай зямлі // Беларус. 1972, верасень. С. 4.
- ¹⁷² Варлыга А. [Гладкі Язэп]. Чутае—Бачанае—Перажытае / Рукапіс перахоўваецца ў архіве БІНіМу (Нью-Ёрк).
- ¹⁷³ Лука Саланевіч — чарнасоценец, расейскамоўны журналіст.
- ¹⁷⁴ Юрэвіч Л., Саўка Зым.. Кульгавы хлопчык з гарэзнымі вачымі. Васіль Стома-Сініца. Маё мястэчка // Польмія. 1998. № 9—12.
- ¹⁷⁵ Беларускі съвет. 1980, № 8 (37). С. 42—44; 1981, № 9 (38). С. 16—22, 35—39; 1981, № 10 (39). С. 15—22, 31—34; 1982, № 11 (40). С. 19—28, 33—36; 1982, № 12 (41). С. 21—28, 37—42; 1983, № 13 (42). С. 19—29, 36; 1983, № 14 (43). С. 26—32; 1984, № 15 (44). С. 47—57; 1984, № 16 (45). С. 30—36, 41—45; 1985, № 17 (46). С. 20—31; 1986, № 18 (47). С. 43—51; 1987, № 19 (48). С. 20—27.
- ¹⁷⁶ Рукапіс захоўваецца ў Мітрапаліта Мікалая (Таронта, Канада). Першы варыянт друкаваўся ў часапісе «Зважай», № 1 (2), 1975; № 2 (3), 1975; № 1 (4), 1976; № 2 (5), 1976.
- ¹⁷⁷ Божым Шляхам. 1974, красавік-чэрвень. № 2 (140). С. 18—19.
- ¹⁷⁸ Божым Шляхам. 1971, каstryчнік-сінежань. № 5 (128). С. 18—20.
- ¹⁷⁹ Прозвішча ў публікацыі надрукавана з памылкаю — Птытыцкі.
- ¹⁸⁰ Божым Шляхам. 1969, ліпень-жнівень. № 4 (115). С. 11—14.
- ¹⁸¹ Беларуская Думка. 1997. № 43. С. 23—28.
- ¹⁸² Раніца. 1944, 16 студзеня. № 3 (165).
- ¹⁸³ Думкі й пагляды / Дадатак да «Беларускага съвету». 1984. № 6. С. 2—4; 1985. № 7. С. 3; 1986. № 8. С. 3—4.
- ¹⁸⁴ Аб’яднаннне. 1948. № 4. С. 7—9.
- ¹⁸⁵ Юхнавец Я. Запіскі й зацемкі, напісаныя ў працягу некаторых гадоў прад траўнем 1996 г. Машынапіс. Нью-Ёрк, 1996.

- ¹⁸⁶ Тамсама. С. 58.
- ¹⁸⁷ Палягопка П. Успаміны з жыцьця пад савецкай уладай і з пабудовы Беламорскага канала. Нью-Ёрк, 1968.
- ¹⁸⁸ Калубовіч А. На крыжавой дарозе. Кліўленд, 1986.
- ¹⁸⁹ Мерляк К. Дзейнасьць Кастуся Мерляка на эміграцыі. Нью-Ёрк, 1992.
- ¹⁹⁰ Пятроўскі Я. Мемуары. Стагодзьдзе ў рэтраспэкце. Т. 1—3. Гайнсвіл, 1988—1997.
- ¹⁹¹ Жук-Грышкевіч Р. Жыцьцё Вінцэнта Жук-Грышкевіча. Таронта, 1993.
- ¹⁹² Змагар А. Мае успаміны. ЗША, 1985.
- ¹⁹³ Рагуля Б. Беларускае студэнцтва на чужыне. Лёндан (Канада)—Нью-Ёрк, 1996.
- ¹⁹⁴ Весялкоўскі Ю. Няясна мройліся новыя дарогі. Лёндан, 1997.
- ¹⁹⁵ Кіпель Я. Эпізоды. Нью-Ёрк, 1998.
- ¹⁹⁶ Успаміны ў скарочаным варыянце друкаваліся ў часапісе «Полімя», 1990. № 2.
- ¹⁹⁷ Выняткі з гэтай працы друкуюцца ў другой частцы гэтай кнігі.
- ¹⁹⁸ Бацькаўшчына. 1958, 25 сакавіка. № 11—13 (397—399). С. 6—7; 1958, Вялікдзень. № 14—15 (400—401). С. 6; 1958, 20 красавіка. № 16—17 (402—403). С. 7—8; Беларус. 1956, 20 сакавіка. № 55. С. 4—6; 1956, 5 ліпеня. № 56. С. 4—6.
- ¹⁹⁹ Беларус. 1958, 1 студзеня. № 63. С. 1.
- ²⁰⁰ Беларуская Думка. 1969—1970. № 12—13. С. 6—9.
- ²⁰¹ Астроўскі Р. Аб дзяржаўным гербе й сцягу Беларускай Народнай Рэспублікі // Беларуская Думка. 1965. № 7. С. 29—30.
- ²⁰² Бацькаўшчына. 1960, 10 красавіка. № 15 (499). С. 2—3.
- ²⁰³ Бацькаўшчына. 1952, 7 студзеня. № 1—2 (80—81). С. 4, 6.
- ²⁰⁴ Беларус. 1953, 1 ліпеня. № 13 (37). С. 3.
- ²⁰⁵ Беларус. 1973, красавік. № 192. С. 6—7; 1973, травень. № 193. С. 5; 1973, чэрвень. № 194. С. 5; 1973, ліпень. № 195. С. 5; 1973, жнівень. № 196. С. 5; 1973, верасень. № 197. С. 5—6; 1973, каstryчнік. № 198. С. 5—6; 1973, сінегань. № 200. С. 7—8.
- ²⁰⁶ Беларус. 1956, 15 каstryчніка. № 57. С. 4—6.
- ²⁰⁷ Беларус. 1952, 15 лістапада. № 15. С. 3.
- ²⁰⁸ Беларус. 1978, люты. № 250. С. 5.
- ²⁰⁹ Запісы БІНіМ. 1978. № 16. С. 92—97.
- ²¹⁰ Беларус. 1998, студзень. С. 4—5.
- ²¹¹ Беларус. 1998, сакавік. С. 6—7.
- ²¹² Палацак. 1991. № 1. С. 19—23; 1991. № 2. С. 30—35; 1991. № 3. С. 46—48; 1991. № 4. С. 39—41; 1991. № 5. С. 40—42; 1991. № 6—7. С. 54—58.
- ²¹³ Народным Шляхам. 1952. № 1. С. 9—12.
- ²¹⁴ Беларускае слова ў Амэрыцы. 1950, люты. № 2. С. 7.
- ²¹⁵ Аб’еднанье. 1949. № 8. С. 8—13.

- ²¹⁶ Апошняя весткі. 1948. № 3. С. 4; 1948. № 4. С. 6; 1948. № 5. С. 4; 1948. № 6. С. 4; 1948. № 9. С. 3; 1948. № 10. С. 4; 1948. № 11. С. 6; 1948. № 12. С. 4.
- ²¹⁷ Моладзь. 1951. № 24. С. 9—11.
- ²¹⁸ Беларус у Амэрыцы. 1948. № 3. С. 9—16; 1949. № 4. С. 13—17.
- ²¹⁹ Божым Шляхам. 1951. № 2 (41). С. 8—9.
- ²²⁰ Божым Шляхам. 1952, верасень-каstryчнік. № 50. С. 6—9.
- ²²¹ Божым Шляхам. 1964, сакавік-красавік. № 83. С. 16—17.
- ²²² Палацак. 1993. № 5 (25). С. 51—54.
- ²²³ Палацак. 1993. № 6 (26). С. 43—45.
- ²²⁴ Царкоўны съветач. 1957. № 1 (8).
- ²²⁵ Žnič. 1951. № 6—7. С. 3—5.
- ²²⁶ Žnič. 1952. № 19. С. 3—4.
- ²²⁷ Žnič. 1953. № 24. С. 7.
- ²²⁸ Žnič. 1954. № 29—30. С. 11.
- ²²⁹ Žnič. 1955. № 34—35. С. 3—5.
- ²³⁰ Žnič. 1958. № 48. С. 4—5.
- ²³¹ Žnič. 1964. № 76. С. 2—7.
- ²³² Žnič. 1965. № 82—83. С. 3—5.
- ²³³ Žnič. 1966. № 88. С. 3—4.
- ²³⁴ Žnič. 1972. № 113. С. 3.
- ²³⁵ Žnič. 1972. № 113. С. 5—6.
- ²³⁶ Палацак. 1992. № 4 (14). С. 34—36.
- ²³⁷ Палацак. 1992. № 5 (15). С. 42—44.
- ²³⁸ Палацак. 1994. № 2 (32). С. 27—28.
- ²³⁹ Палацак. 1994. № 6 (36). С. 25—29.
- ²⁴⁰ Палацак. 1996. № 1 (41). С. 44—46.
- ²⁴¹ Голос часу. 1991. № 13 (4). С. 11—14; 1991. № 14 (5). С. 26—28; 1991. № 15 (6). С. 37—39; 1992. № 16 (1). С. 34—37; 1992. № 18 (3). С. 29—31.
- ²⁴² Бацькаўшчына. 1953, 7 студзеня. № 1—2 (132—133). С. 3—4.
- ²⁴³ Бацькаўшчына. 1952, 30 лістапада. № 47—48 (126—127). С. 3.
- ²⁴⁴ Бацькаўшчына. 1955, 27 лістапада. № 47—48 (277—278). С. 8.
- ²⁴⁵ Беларус. 1993, сінегань. № 408.
- ²⁴⁶ Бацькаўшчына. 1958, 10 жніўня. № 29—30 (415—416). С. 5—6.
- ²⁴⁷ Бацькаўшчына. 1960, 27 лістапада. № 46—47 (530—531). С. 6.
- ²⁴⁸ Зважай. 1976. № 2 (5). С. 5—7; 1976. № 3 (6). С. 3—4.
- ²⁴⁹ Беларус. 1998, травень. С. 4.
- ²⁵⁰ Матэрыялы частковая выдрукаванья ў кн.: Слуцкі збройны чын 1920 г. у дакументах і успамінах. Менск, 2001.
- ²⁵¹ Даکумэнты і факты. 1952. № 3. С. 1—3.
- ²⁵² Успаміны датаваныя 18.05.1952 г. Захоўваючца ў архіве Фундаціі Пётры Крэчэўскага (Нью-Ёрк).
- ²⁵³ Бацькаўшчына. 1955, 12 чэрвеня. № 24 (254). С. 2, 4; 1955, 19 чэрвеня. № 25 (255). С. 2, 4; 1955, 26 чэрвеня. № 26 (256). С. 1, 4;

- 1955, 10 ліпеня. № 28 (258). С. 2—3; 1955, 17 ліпеня. № 29 (259). С. 1—2; 1955, 21 ліпеня. № 30—31 (260—261). С. 2; 1955, 21 жніўня. № 34 (264). С. 2—3.
- ²⁵⁴ Беларус. 1977, травень. № 241. С. 2, 4.
- ²⁵⁵ Беларуская Думка. 1995. № 40. С. 23—30.
- ²⁵⁶ Беларуская Думка. 1960. № 1. С. 6—9.
- ²⁵⁷ Беларуская моладзь. 1965. № 24. С. 6—8.
- ²⁵⁸ Беларуская моладзь. 1959. № 2. С. 5—8.
- ²⁵⁹ Жыве Беларусь. 1960. № 12. С. 7, 9.
- ²⁶⁰ Адраджэнне. 1947, красавік-май. № 2—3. С. 8—10.
- ²⁶¹ Аб’яднанье. 1954. № 1.
- ²⁶² Голас часу. 1993. № 25 (4). С. 32—37; 1994. № 28 (1). С. 33—36; 1994. № 29 (2). С. 33—37; 1994. № 31 (4). С. 35—38; 1994. № 32 (5). С. 26—30.
- ²⁶³ Беларусская моладзь. 1964. № 22. С. 2—5; 1965. № 23. С. 13.
- ²⁶⁴ Беларусская моладзь. 1964. № 20. С. 6—11, 14—17.
- ²⁶⁵ Голас часу. 1992. № 19 (4). С. 25—28.
- ²⁶⁶ Аб’яднанье. 1992. № 1. С. 8—9; 1993. № 2. С. 18—19.
- ²⁶⁷ Зважай. 1979. № 1 (13). С. 4—6.
- ²⁶⁸ Зважай. 1979. № 2 (14). С. 2—3.
- ²⁶⁹ Зважай. 1979. № 3 (15). С. 5—6.
- ²⁷⁰ Зважай. 1979. № 4 (16). С. 4.
- ²⁷¹ Зважай. 1977. № 2 (8). С. 2—4.
- ²⁷² Зважай. 1979. № 2 (14). С. 3—4.
- ²⁷³ Тамсама. С. 5.
- ²⁷⁴ Зважай. 1983. № 2 (30). С. 6—7.
- ²⁷⁵ Зважай. 1993. № 2 (70). С. 2—3.
- ²⁷⁶ Наперад. 1953. № 24. С. 28—43; 1953. № 25. С. 25—38; 1953. № 26. С. 33—45. Перадрук: Юрэвіч Л. Жыцьцё пад агнём // ARCHE. Менск, 1999.
- ²⁷⁷ Дакументы і Факты. 1952. № 1. С. 1—2.
- ²⁷⁸ Дакументы і Факты. 1952. № 3. С. 5—7.
- ²⁷⁹ Архіў БІНіМу (Нью-Ёрк). Асобныя часткі друкаваліся Алегам Гардзіенкам: Спадчына. 2001. № 4, 5—6; 2002. № 1; Terra Historica. 2002. № 1.
- ²⁸⁰ Арыгіналы тэкстаў пераходаўца ў Беларускай Бібліятэцы імя Ф. Скарныны (Лёндан) і ў БІНіМе (Нью-Ёрк). Публікацыя: Кушаль Ф. Спрабы стварэння беларускага войска. Менск, 1999.
- ²⁸¹ Запісы БІНіМ. 1978. № 16. С. 84—90.
- ²⁸² Бацькаўшчына. 1956, 11 лютага. № 6—7 (288—289). С. 6.
- ²⁸³ Беларускі Голас. 1963, травень. № 105.
- ²⁸⁴ Бацькаўшчына. 1957, 26 траўня. № 20—21 (354—355). С. 8.
- ²⁸⁵ Беларус. 1997, верасень. С. 7.
- ²⁸⁶ Беларуская моладзь. 1963. № 17. С. 12—15.
- ²⁸⁷ Запісы БІНіМ. 1989. № 19. С. 102—111.
- ²⁸⁸ Віці. 1957. № 1 (10). С. 13—14.

- ²⁸⁹ Беларус. 1964, сакавік. № 84. С. 5.
- ²⁹⁰ Бацькаўшчына. 1956, 28 кастрычніка. № 44 (326). С. 3—4; 1956, 4 лістапада. № 45 (327). С. 3; 1956, 11 лістапада. № 46 (328). С. 3—4; 1956, 2 сінэжня. № 49 (331). С. 3.
- ²⁹¹ Беларуская моладзь. 1964. № 21. С. 8—11.
- ²⁹² Беларускі съвет. 1987. № 19 (48). С. 34—37.
- ²⁹³ Рытар-Каханоўская І. «Зъ беларускім сэрцам, думай...» // Беларус. 1983, чэрвень-ліпень. № 311. С. 4—5; 1983, жнівень-верасень. № 312. С. 4—5; 1983, кастрычнік. № 313. С. 3—4.
- ²⁹⁴ Кіпель Я. Як нас вучылі // Запісы. БІНіМ. Нью-Ёрк, 1977. № 15. С. 67—68.
- ²⁹⁵ Палацак. 1992. № 3 (13). С. 48—52; 1992. № 4 (14). С. 55—57; 1992. № 5 (15). С. 49—51; 1992. № 9 (19). С. 37—40.
- ²⁹⁶ Палацак. 1993. № 1 (21). С. 41—45; 1993. № 5 (25). С. 58—61.
- ²⁹⁷ Палацак. 1994. № 3 (33). С. 47—49.
- ²⁹⁸ Раніца. 1944, 23 студзеня. № 4 (166).
- ²⁹⁹ Крывіцкі съветач. 1946. № 9—10. С. 21.
- ³⁰⁰ Янка Купала і Якуб Колас. Вянок успамінаў пра іх. ЗША, 1982.
- ³⁰¹ Янка Купала і Якуб Колас на Заходзе. Бібліографія / Уклад. Кіпель В., Кіпель З. Нью-Ёрк: БІНіМ, 1985.
- ³⁰² Шляхам Жыцця. 1947, 31 жніўня. № 8 (20). С. 13—15.
- ³⁰³ Беларуская моладзь. 1961. № 11. С. 7—9.
- ³⁰⁴ Беларус. 1981, сакавік. № 287. С. 3.
- ³⁰⁵ Конадні. 1963. № 7. С. 109—122.
- ³⁰⁶ Бацькаўшчына. 1956, 24 чэрвня. № 25—26 (307—308). С. 2.
- ³⁰⁷ Беларус. 1982, чэрвень-ліпень. № 301—302. С. 4.
- ³⁰⁸ Бацькаўшчына. 1953, 8 лютага. № 5—6 (136—137). С. 5—6; 1953, 22 лютага. № 7—8 (138—139). С. 2, 5.
- ³⁰⁹ Беларус. 1952, 23 жніўня. № 9 (15). С. 3; 1952, 6 верасьня. № 10 (16). С. 2, 4.
- ³¹⁰ Апошнія весткі. 1948. № 4. С. 5.
- ³¹¹ Бацькаўшчына. 1956, 24 чэрвня. № 25—26 (307—308). С. 2.
- ³¹² Шыпшына. 1950. № 9. С. 40—43.
- ³¹³ Беларус. 1982, жнівень-верасень. № 303—304. С. 4.
- ³¹⁴ Беларускі съвет. 1991. № 22 (51). С. 14—30.
- ³¹⁵ Беларуская моладзь. 1963. № 19. С. 4—6.
- ³¹⁶ Žnič. 1952. № 19. С. 5.
- ³¹⁷ La Civilta Cattolica. 1953. № 4. Р. 444—452.
- ³¹⁸ Messina Giuseppe L. La Letteratura Belorussa. Firenze. Val martina, 1952.
- ³¹⁹ Žnič. 1952. № 19. С. 5.
- ³²⁰ Žnič. 1953. № 22. С. 8. У гэтым нумары быў зъмешчаны пераклад рэцэнзіі У. Флёрыйдзі «Датычна аднае кнігі аб беларускай літаратуры», с. 5—8.
- ³²¹ Бацькаўшчына. 1961, 19 лістапада. № 46 (581). С. 3.
- ³²² Бацькаўшчына. 1961, 16 красавіка. № 16 (551). С. 4.
- ³²³ Бацькаўшчына. 1962, Праваслаўныя Каляды. № 1—2 (585—586).

- C. 6—7.
- ³²⁴ Бацькаўшчына. 1960, 9 каstryчніка. № 39 (523). С. 3—4.
- ³²⁵ Бацькаўшчына. 1961, 10 сінёжня. № 47 (582). С. 4.
- ³²⁶ Бацькаўшчына. 1962, 25 сакавіка. № 6 (590). С. 3.
- ³²⁷ Бацькаўшчына. 1956, 14 каstryчніка. № 42 (324). С. 4.
- ³²⁸ Бацькаўшчына. 1955, 9 каstryчніка. № 40—41 (270—271). С. 6.
- ³²⁹ Баявая Ўскалось. 1949. № 2. С. 42—43.
- ³³⁰ Баявая Ўскалось. 1973. № 13. С. 26—31.
- ³³¹ Баявая Ўскалось. 1972. № 12. С. 29—33.
- ³³² Баявая Ўскалось. 1970. № 9. С. 19—21.
- ³³³ Баявая Ўскалось. 1977. № 16. С. 25—28.
- ³³⁴ Баявая Ўскалось. 1981. № 18. С. 22—24.
- ³³⁵ Бацькаўшчына. 1957, Каталіцкая Каляды. № 51—51 (385—386).
- C. 7; 1958, Праваслаўныя Каляды. № 1—2 (387—388). С. 7; 1958, 19 студзеня. № 3 (389). С. 3.
- ³³⁶ Беларус. 1980, студзень. № 273. С. 4.
- ³³⁷ Беларус. 1981, люты. № 286. С. 2.
- ³³⁸ Беларус. 1979, лістапад—сінёжань. № 271—272. С. 3.
- ³³⁹ Беларус. 1979, каstryчнік. № 270. С. 2.
- ³⁴⁰ Палацак. 1993. № 6 (26). С. 40—42.
- ³⁴¹ Беларус. 1980, люты. № 274. С. 2.
- ³⁴² Беларус. 1980, лістапад—сінёжань. № 283—284. С. 5.
- ³⁴³ Запісы БІНiМ. 1953. № 1. С. 14—28.
- ³⁴⁴ Бацькаўшчына. 1957, Каталіцкая Каляды. № 51—52 (385—386).
- Эдвард Будзька яшчэ да эміграцыі шырока выкарыстоўваў жанр мэмуараў: Памяці Сяргея Палуяна (1890—8.04.1910) // Менская Газета. 1942, 5 красавіка. № 22 (42); Алеся Бурбіс // Беларуская Газета. 1942, 22 сакавіка. № 18 (38); Пясьнёр у жыцьці (да 85-годзьдзя Алеся Гаруна) // Беларуская Газета. 1942, 16 сакавіка. № 17 (37); Каганец. Успамін // Беларуская Газета. 1943, 23 траўня. № 8 (156); 25 год таму (Успаміны аб 1-ым Усебеларускім Кангрэсе) // Голос Вёскі. 1942, 24 сінёжня. № 46 (53).
- ³⁴⁵ Запісы БІNiM. 1994. № 21. С. 113—120.
- ³⁴⁶ Тамсама. С. 120—122.
- ³⁴⁷ Тамсама. С. 122—124.
- ³⁴⁸ Конадні. 1963. № 7. С. 133—137; Бацькаўшчына. 1956. № 22 (304). С. 3—4, 1956. № 23 (305). С. 2, 4.
- ³⁴⁹ Беларуская моладзь. 1962. № 15. С. 2—4.
- ³⁵⁰ Шляхам Жыцьця. 1947, 2 лютага. № 2 (14). С. 4.
- ³⁵¹ Конадні. 1954. № 2. С. 68—78.
- ³⁵² Конадні. 1955. № 3. С. 49—54.
- ³⁵³ Конадні. 1963. № 7. С. 126—132.
- ³⁵⁴ Тамсама. С. 123—125.
- ³⁵⁵ Беларуская Думка. 1965. № 8. С. 7—11.
- ³⁵⁶ Мэдыйчыная Думка. 1950, сакавік. № 3. С. 31—34.

- ³⁵⁷ Незалежная Беларусь. 1953. № 1 (7).
- ³⁵⁸ Незалежная Беларусь. 1953. № 2 (8). С. 2, 4.
- ³⁵⁹ Апошнія весткі. 1948. № 30. С. 5.
- ³⁶⁰ Апошнія весткі. 1948. № 11. С. 5.
- ³⁶¹ Апошнія весткі. 1948. № 13. С. 4.
- ³⁶² Палацак. 1993. № 2 (22). С. 34—36.
- ³⁶³ Белорусская Трибуна. Чикаго, 1928, 20 кастрычніка. № 2.
- ³⁶⁴ Бюлётэнь Беларускай Цэнтральнай Рады. Саўт-Рывер, 1989. № 12. С. 9.
- ³⁶⁵ Бацькаўшчына. 1958, 9 лістапада. № 43 (429).
- ³⁶⁶ Беларускія Навіны. Парыж, 1945. № 1.
- ³⁶⁷ Глыбінны Ул. Паэта з Божай ласкі. Успаміны ў роздум. Нью-Ёрк, 1979.
- ³⁶⁸ Моладзь. 1952. № 27. С. 3—5.
- ³⁶⁹ Палацак. 1993. № 2 (22). С. 37—42.
- ³⁷⁰ Беларускія слова. 1956, ліпень-жнівень. № 7 (28).
- ³⁷¹ Беларуская моладзь. 1964. № 21. С. 4—7, 11.
- ³⁷² Беларуская моладзь. 1965. № 23. С. 10—11.
- ³⁷³ Беларус. 1976, верасень. № 233. С. 4—5.
- ³⁷⁴ Беларуская Думка. 1973—1974. № 16—17. С. 12—15.
- ³⁷⁵ Беларус. 1997, верасень. С. 5—6.
- ³⁷⁶ Беларуская моладзь. 1961. № 12. С. 5—6, 10—11; 1962. № 13. С. 5—6, 13—14, 16—17; 1962. № 16. С. 14—17; 1963. № 17. С. 19—22.
- ³⁷⁷ Беларускі съвет. 1983. № 13 (42). С. 5—9.
- ³⁷⁸ Беларус. 1995, сакавік. № 422.
- ³⁷⁹ Беларус. 1991, верасень. № 382.
- ³⁸⁰ Беларус. 1993, сакавік. № 399.
- ³⁸¹ Беларус. 1994, сінёжань. № 419.
- ³⁸² Беларускі съвет. 1985. № 17 (46). С. 18—20.
- ³⁸³ Беларускі съвет. 1986. № 18 (47). С. 4—10.
- ³⁸⁴ Беларускі съвет. 1987. № 19 (48). С. 34—37.
- ³⁸⁵ Беларускі съвет. 1988. № 20 (49). С. 4—6.
- ³⁸⁶ Палацак. 1992. № 5 (15). С. 6—9.
- ³⁸⁷ Запісы БІNiM. 1999. № 23.
- ³⁸⁸ Запісы БІNiM. 1999. № 24.
- ³⁸⁹ Пецюковіч М. Кара за службу народу: абрэзкі ссыльнага жыцьця. Белаасток, 2001.
- ³⁹⁰ Катковіч Анеля. Мае ўспаміны / Рукапіс перахода ў Беларускай бібліятэцы імя Францішка Скарыны (Лёндан). Пачатак успамінаў друкаваўся ў часопісе «Беларуская Думка», № 38, 1994. С. 18—24. Працяг — у часопісе «Палацак», № 2 (32) — № 4 (34), 1994. Публікацыі: Катковіч А., Катковіч-Клентак В. Успаміны. Белаасток, 1999; Катковіч А. Развітанне з Будславам // ARCHE. 2000. № 3 (8); Kotkowicz A., Kotkowicz-Klentak W. Od Budślawia do GUŁagu / Przełożyła Anna Sobecka. Białyostok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 2003.

³⁹¹ Тамсама.

³⁹² Struggling Russia. Vol. 2, Nos. 7—8. 1920, May 15. P. 102.

³⁹³ Miller David Hunter. My Diary at the Conference of Paris. New York: D. H. Miller, Appeal Printing Co., Vol. XVIII, Bulletins, 1924.

³⁹⁴ The New York Public Library. Slavic and Baltic Division. *QGA 73—3975.

³⁹⁵ A. MacCallum Scott. Beyond the Baltic. London: T. Butterworth limited, 1925.

³⁹⁶ A. MacCallum Scott. Beyond the Baltic. New York: George H. Doran Company, 1926. P. 237.

³⁹⁷ Тамсама. С. 241.

³⁹⁸ Тамсама. С. 243—244: «Mr. Dush-Dushkauskas is a mining engineer, and was lecturer on this subject at the Mining School at Petrograd. At present he devotes himself to propaganda for White Russia. He adopts no revolutionary methods. His belief is that, if they persevere with cultural development, with rearing an educated class and with extending the use of the language as a literary medium, the new Nation will gradually find means for forcing recognition of itself. He is having printed a textbook on Botany which he has himself written. He has also prepared a monumental history and description of White Russia, which he has not yet been able to put into type. He showed me the MSS. It is crammed with ethnological lore.

As we sat talking another visitor arrived. It was Mr. Laistovski, who had been Prime Minister of White Russia in its short-lived Government, and who was now also an émigré. We talked late into the evening, and our theme was still the same. «You see how we live», said Mr. Dush-Dushkauskas, with a caressing touch upon the shoulder of his brave little wife who is no politician, but who has been in prison for her husband's politics. «We are worse housed than an English workman; and Mr. Laistovski has been a Prime Minister and I Minister for Home Affairs. But we are lucky to have this room. I assure you it is a very good room for Kovno. I have a house and a library in Vilna, but the Poles will not let me go there. These are very difficult times for us all, and we suffer great privations. But the work goes on, and White Russia will yet be a nation».

³⁹⁹ Возрождение. Париж, 1956, август. С. 86—92.

⁴⁰⁰ Пра Я. Варонку гл. таксама: Асіпчык А. Язэп Варонка ў Чыкага // Беларус. 1993. № 402.

⁴⁰¹ Тамсама. С. 86: «Секретарем редакции состоял милый студент-юрист петербургского университета Иосиф Яковлевич Воронко — белорус, родившийся в Белостоке. Высокий красивый брюнет, ходил не в скромной тужурке, а в прекрасно сшитом студенческом сюртуке, застегнутом на все пуговицы. Тонкий, всегда гладко выбритый, прическа с пробором и неизменная помада. Душился хорошими «мужскими» духами и знал в них толк.

Жил он в помещении редакции (Невский, 3, против Главного Штаба), спал на кипах непроданных газет (а их были горы). Жалованье

прокучивал в несколько дней, а потом любил напевать что-то насчет кармана с дыркой.

В Петербурге выходил журнальчик «Театральное обозрение», стоявший 5 копеек, где печатались подробные афиши всех спектаклей и концертов и театральная хроника. Воронко давал информационные заметки, а потому был верным завсегдатаем театральных уборных и, конечно, ухаживал за артистками».

⁴⁰² Тамсама. С. 87: «Редакционные столы поверх рукописей, почты и справочников были застланы свежими номерами непроданной газеты, и на них расставлена закуска: колбаса, нарезанная кусочками, килька, соленые огурчики, винегрет из картошки с бураками и яйцами. И главная достопримечательность — ведерная кастрюли с квашеной капустой. И, конечно, графины с водкой и батареи пива. Вина не было».

⁴⁰³ Тамсама. С. 87: «Куприн, будучи на сильном взводе, пальцами нанизывал кильку на вилку, вилка беспомощно трепыхалась, а на ней килька — и никак в рот не попадала».

⁴⁰⁴ Тамсама: «...являлся настоящим денди — в прекрасном костюме, гладко выбритый, неизменное пенснэ в золотой оправе на носу, так как был до трагичности и до комизма близорук. Приезжал в карете, но чтобы соответствовать стилю, руками брал из жбана квашеную капусту, запихивал в рот и запивал водкой».

⁴⁰⁵ Тамсама: «...бледный, истошно худой, с безумными глазами, светившимися голодным блеском, поэт-футурист Хлебников, одетый в странное подобие одеяния из рогожи, выл нечто нечленораздельное».

⁴⁰⁶ Тамсама. С. 91—92: «Познакомился я с Воронко в 1913 году, а эпистолярно знакомы с ним с 1911 года. Я тогда был редактором второго «Всероссийского Студенческого Сборника». Первый вышел несколько лет раньше, под редакцией И. Бунина и Н. Телешова. Воронко прислав мне для сборника подписанную его фамилией прозаическую миниатюру «Осеннее» и два стихотворения под псевдонимом Юрий Вегов. Всё это я напечатал. Чистая прибыль от продажи издания шла пятигорскому студенческому санаторию. Первое издание разошлось, а когда зимию, в 1913 году, я познакомился с Воронко — мы замыслили выпустить «Всероссийский Студенческий Сборник» вторым изданием. Нашу затею осуществили, и весной 1914 года второе издание вышло благодаря исключительной энергии И. Я. Воронко — книга тотчас появилась на витринах книжных магазинов Петербурга, Москвы, Харькова, Киева и других.

Мы с Воронко встречались не реже, чем 2—3 раза в неделю в редакции «Воскресной Вечерней Газеты» и у меня. Он был не дурак выпить и, помню, знатно мы кутнули на маскараде «Ярилина ночь», где все было шиворот навыворот: Варламов пил, а Давыдов танцевал и в таком роде вся программа. И самый дешевый билет, без права сидеть, стоил 25 рублей, что по тогдашним временам было безумно дорого. Я заплатил за свой «входной», а Воронко, конечно, «словчился».

Мы весело провели время, танцевали с масками, пили коньяк в буфете, беспардонничали до утра.

Война 1914 года!.. Я был призван по мобилизации младшим врачом в собственный санитарный поезд Императрицы Александры Федоровны и с Воронко больше не встречался. Но он мне часто писал и в поезд, и на адрес моей харьковской квартиры. Я отвечал неаккуратно, каюсь. Его письма не представляли животрепещущего материала. Он продолжал сотрудничать в «Обозрении театров». Организовывал еженедельные журналы, но они прекращались после выхода первого номера: «Вереск», «Колосъя». Злосчастный рок его преследовал. Дружил с известным талантливым поэтом Николаем Агнивцевым. Тот одобрял его стихи, которые Воронко подписывал псевдонимом — Юрий Вегов».

⁴⁰⁷ Тамсама. С. 92.

⁴⁰⁸ Nabokov Nicolas. Bagazh: memoirs of a Russian cosmopolitan. New York: Atheneum, 1975.

⁴⁰⁹ Бацькаўшчына. 1960, 26 чэрвеня. № 24—25 (508—509). С. 6—7.

⁴¹⁰ Бацькаўшчына. 1961, 26 сакавіка. № 12—13 (547—548). С. 4.

⁴¹¹ Кар Э. Гісторык і яго факты // Беларускі гістарычны агляд. Т. 4. Сш. 1—2 (6—7). 1997, сънежань. С. 80.

⁴¹² Платонаў Р. Лёсы. Гісторыка-дакументальная нарысы аб людзях і малавядомых падзеях духоўнага жыцця ў Беларусі 20—30-х гадоў. Менск, 1998. С. 59—61.

⁴¹³ Аляхновіч Ф. У кіпцюрох Г.П.У. Менск, 1941—1942.

⁴¹⁴ Кар Э. Гісторык і яго факты. С. 82.

⁴¹⁵ Кіпель В. Беларусы ў ЗША. Менск, 1993; Kipel V. Belarusans in the United States. Lanham, Md.: University Press of America, 1999.

⁴¹⁶ Sadouski J. A History of the Byelorussians in Canada. Belleville, 1981.

⁴¹⁷ Максімюк Я. Беларуская гімназія імя Янкі Купалы ў Заходній Нямеччыне, 1945—1950. Нью-Ёрк — Беласток, 1994.

⁴¹⁸ Савік Л. Космас беларуса. Жыццяпіс Барыса Ўладзімеравіча Кіта, асьветніка, вучонага, патрыёта. Менск, 1996.

⁴¹⁹ Лукашук А. Янка Філістовіч. Вяртаныне нацыяналіста. Менск, 1997.

⁴²⁰ Ёрш С. Вяртаныне БНП. Асобы і дакументы Беларускай Незалежніцкай Партыі. Менск—Слонім, 1998.

⁴²¹ Юрэвіч Л. Жыцьцё пад агнём. Менск, 1999.

⁴²² Юрэвіч Л. Вырваныя бачыны. Менск, 2001.

⁴²³ Юрэвіч Л. Сакрэт Антона Адамовіча. Драма для чытаньня // ARCHE. 2000. № 9 (14).